

MASTER'S THESIS

Onderduiken in Aalten

Waarom er in een kleine Achterhoekse gemeente zoveel onderduikers waren tijdens de Tweede Wereldoorlog

Vos-Arwert, J.L.

Award date:

2023

Awarding institution:

Department of Cultural Studies

[Link to publication](#)

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain.
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us at:

pure-support@ou.nl

providing details and we will investigate your claim.

Downloaded from <https://research.ou.nl/> on date: 08. Sep. 2023

Open Universiteit
www.ou.nl

Onderduiken in Aalten

Waarom er in een kleine Achterhoekse gemeente zoveel onderduikers waren tijdens de Tweede Wereldoorlog

Hiding in Aalten

Why so many people were hiding in a small community in the Dutch region Achterhoek during the Second World War

Jantina Loura Vos-Arwert
Masterscriptie
Faculteit Cultuurwetenschappen

Open Universiteit
www.ou.nl

Onderduiken in Aalten

Waarom er in een kleine Achterhoekse gemeente zoveel onderduikers
waren tijdens de Tweede Wereldoorlog

Hiding in Aalten

Why so many people were hiding in a small community in the Dutch region Achterhoek
during the Second World War

Colofon

Auteur: Jantina Loura Vos-Arwert

Woonplaats: Duiven

E-mailadres: jlvos62@gmail.com

Begeleider: dr. Susan Hogervorst, Open Universiteit

Examinator: dr. Pieter de Bruijn, Open Universiteit

Datum afronding: 21 april 2023

Inhoudsopgave

Colofon	2
Hoofdstuk 1 Inleiding	6
1.1 Probleemstelling en onderzoeksvragen	6
1.2 Status Quaestionis	7
<i>Motieven</i>	9
<i>Case studie Aalten</i>	13
1.3 Egodocumenten als bron	17
1.4 Historische oriëntatie, aanpak en methodiek	22
1.5 Leeswijzer	27
Hoofdstuk 2 Onderduikers naar Aalten	28
2.1 Het aantal onderduikers	29
2.2 Het vooroorlogse Aalten	32
2.3 Het ware gezicht van de Duitse bezetter	34
2.4 Joodse onderduikers op zoek naar een veilig adres	37
2.5 Niet-Joodse onderduikers	39
2.6 Aankomst in Aalten	41
2.7 Een onderduikplaats gekregen	43
2.8 De schuilplaatsen in dorp en buitengebied op de kaart	47
2.9 Tot slot	49
Hoofdstuk 3 Wat onderduikverleners bezielde	50
3.1 Gereformeerden hebben de naam	51
3.3 De familie Wikkerink van de Patrimoniumstraat	55
3.4 Verzetsstrijdster Leida Wikkerink	59
3.5 Bij de familie van Eerden op boerderij 't Ruwhof	60
3.6 Familie Wiggers in de Wolboom	63
3.7 Bij de familie Drenthel Op de Haart 32	66
3.8 De familie Ter Horst op boerderij De Koekoek in Dale	68
3.9 Frank Dell -over de families Prinzen en Hoftijzer	70
3.10 Henk de Jonge over Daatje en Willem Hoftijzer	72
3.11 Bij Willem en Dina Geurink	73
3.12 Familie Nusselder	77
3.13 Cornelis Ruizendaal, 'Zwarte Kees'	78
3.14 Tot slot	81

Hoofdstuk 4 Kerk en geloof in Aalten	83
4.1 De landelijke kerkelijke samenwerking	83
4.2 De agency van individuele predikanten en gelovigen: Frits de Zwerver en Tante Riek	88
4.3 De Aaltense kerken	90
4.4 Van de Aaltense kansels	92
<i>De Aaltense preken</i>	93
<i>Het Aaltense gedenkraam</i>	95
4.5 Kerkrazzia	96
4.6 De kerk voor onderduikers	98
4.7 Het gereformeerde leven	102
<i>Het Aaltense gereformeerde verenigingsleven</i>	103
<i>De invloed van de ARP en de CHU</i>	105
4.8 Tot slot	107
Hoofdstuk 5 De sociale banden in Aalten	109
5.1 Naoberschap	109
5.2 Het leven als onderduiker	112
5.3 Schrikachtig bestaan	117
5.4 Tot slot	120
Conclusies	121
Geografische aspecten	121
Het vinden van een onderduikplaats	122
Motieven van onderduikverlening	123
Invloed van de kerken	124
Sociale factoren	125
Doorslaggevend	125
Summary	128
Bronnen en literatuur	130
Archivalia	130
<i>Erfgoedcentrum Achterhoek en Liemers, Doetinchem (EAL)</i>	130
<i>Nationaal Onderduikmuseum Aalten (NOA)</i>	130
<i>Privé archief Jan Drenthel</i>	132
<i>NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies</i>	132
Interviews	132
Literatuur	133

Geraadpleegde sites op internet	139
Lijst afbeeldingen:	142
Nawoord	147

Hoofdstuk 1 Inleiding

Tijdens de Tweede Wereldoorlog woonden er ruim 12.000 mensen in Aalten, in 720 gezinnen.¹ Daarnaast waren er aan het einde van de oorlog circa 2500 onderduikers ondergebracht, waarvan ongeveer 1600 á 1700 van buiten Aalten kwamen.² Dat betekent dat er op elke vijf inwoners een onderduiker was. Dat werpt de vraag op hoe het komt dat in Aalten zoveel onderduikers onderdak kregen.

In de gemeente Aalten waren er tijdens de oorlog naast de Rooms-Katholieke kerk ook verschillende protestantse kerken, zoals de Gereformeerde Kerk, de Christelijk-Gereformeerde kerk en de Nederlands Hervormde Kerk. De kerken speelden een grote rol in het leven van veel Aaltenaren en de houding van de kerken is, zoals lokaal historicus B. de Joode in zijn boek *Aalten in bezettingstijd* aangeeft, in bezettingstijd van grote betekenis geweest door te wijzen op de doelstellingen van het nationaalsocialisme, het ondersteunen van haar leden en het oproepen tot steun aan onderduikers.³

Zoals ook door De Joode verwoord is, wordt een verband gelegd tussen het christelijk geloof en het bieden van onderduik. Dit bracht mij ertoe om onderzoek te doen naar de vraag waarom er zoveel onderduikers in Aalten waren en welke factoren daarbij bepalend waren, zoals religie en mogelijk ook andere.

1.1 Probleemstelling en onderzoeksvragen

De hoofdvraag van mijn scriptie is: Hoe is het relatief grote aantal onderduikers in Aalten tijdens de Tweede Wereldoorlog te verklaren? Om die vraag te beantwoorden komt ik tot de volgende deelvragen:

1. Hoe en waar kwamen de onderduikers in Aalten bij hun onderduikverleners terecht?
2. Hoe schreven of spraken de onderduikverleners over hun motieven voor het bieden van onderduikmogelijkheden in Aalten?

---

¹ J.G. ter Horst, *Aalten in oorlogstijd. Gebeurtenissen uit de jaren 1940-1945* (3^e druk; Aalten, 1990) 5.

² B. de Joode, *Aalten in bezettingstijd* (IJzerlo 1946) 120.

³ De Joode, *Aalten in bezettingstijd*, 129.

3. In hoeverre hebben de kerken een stimulerende rol gespeeld in het opvangen van onderduikers?
4. In hoeverre hebben de sociale verbanden in Aalten een rol gespeeld bij het bieden van een schuilplaats?
5. In hoeverre is het onderduiken in Aalten bevorderd door de geografische positie van Aalten?

1.2 Status Quaestionis

De omgang met het oorlogsverleden is in de loop der jaren veranderd. De historici Frank van Vree en Rob van der Laarse noemen dit de ‘dynamiek van de herinnering’.⁴ Zo lag in de eerste jaren na de oorlog de nadruk in de oorlogsgeschiedschrijving vooral op de eenheid en continuïteit en op de strijders en helden van het verzet, waarbij er weinig aandacht was voor de slachtoffers, zoals de Joden.⁵

Het proces-Eichmann in 1961 in Jeruzalem bracht daar verandering in: tijdens dat proces werden veel getuigen gehoord en drong de omvang van de Jodenvervolgung pas goed door. Daarnaast waren de televisieserie *De Bezetting* van Loe de Jong van 1960-1965 en het boek van Jacques Presser, *De Ondergang*, uit 1965 in Nederland ook van invloed op een andere nadruk in de geschiedschrijving over de oorlog.⁶ De miniserie *Holocaust* uit 1978 wordt door sommigen, zoals Van Vree, als een belangrijk kantelmoment gezien in de internationale bewustwording.⁷

Anderen, zoals Bettine Siertsema, zien dat niet voor Nederland opgaan, maar wel voor Duitsland en de Verenigde Staten. In Nederland daarentegen had *Het verstoorde leven* van Etty Hillesum grote impact op de bewustwording van de Jodenvervolgung. Deze selectie van brieven en passages uit het dagboek van Etty Hillesum kende in 1981 een grote oplage en in slechts vijf jaar ook diverse herdrukken.⁸

---

⁴ Frank van Vree, ‘Ter inleiding’ in: Frank van Vree en Rob van der Laarse ed. *De dynamiek van de herinnering. Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context* (Amsterdam 2009) 8.

⁵ Frank van Vree, ‘De dynamiek van de herinnering. Nederland in een internationale context’ in: Frank van Vree en Rob van der Laarse ed. *De dynamiek van de herinnering. Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context* (Amsterdam 2009) 17-40, aldaar 33.

⁶ Bettine Siertsema, ‘Kampgetuigenissen. Herinnering in teksten’ in: Frank van Vree en Rob van der Laarse ed., *De dynamiek van de herinnering. Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context* (Amsterdam 2009) 106-128, aldaar 107-108.

⁷ Frank van Vree, ‘De dynamiek van de herinnering’, 35.

⁸ Siertsema, ‘Kampgetuigenissen’, 107-108.

In de tijd waarin de herinnering aan de oorlog veranderde en de focus verschoof van helden naar slachtoffers, kwam de zeer bekende boekenserie over de Tweede Wereldoorlog *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 1939-1945* uit, in de jaren 1969 tot 1994.⁹

De boekenserie behandelt tal van aspecten over de oorlog, zoals de Jodenvervolgung, hulp aan onderduikers, de illegaliteit, dwangarbeid en de rol van de kerken. Bij De Jong komen dus zowel de helden als de slachtoffers aan bod. Hij heeft ook oog voor de motivatie van verzetsstrijders. Zo noemt hij dat mevrouw Kuipers ‘Tante Riek’ en ds. Slomp beide vanuit hun protestantse geloof het naziregime verafschuwden en zich daartegen verzetten door de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers op te richten.¹⁰

In de eenentwintigste eeuw lijkt het erop dat de grens tussen daders en slachtoffers vervaagt en dat er meer aandacht komt voor grijs tinten in plaats van een zwart-wit schema. Het boek van Chris van de Heijden uit 2001, *Grijs Verleden*, pleit voor afrekening met het zwart-witte goed-fout schema uit de oorlog, maar de Joodse historica Evelien Gans ziet dit anders: zij beschouwt het als een poging tot nivellering van het oorlogsverleden, waarbij de Joden niet schuldig bevonden moesten worden aan hun eigen lot van de Holocaust. Voor Gans is het helder dat de Joden geen andere keuze hadden dan onderduiken of zich laten wegvoeren. Gans maakte er haar levenswerk van om de Holocaust scherp in beeld te houden, zodat deze niet vergeten zou worden.¹¹

Ook vernieuwde opstelling van de tentoonstelling in het Verzetsmuseum te Amsterdam, *Nederland in de Tweede Wereldoorlog. Dagelijks leven,, collaboratie, Jodenvervolgung en verzet van 1940-45* in 2022, roept discussie op. Deze tentoonstelling wil geen zwart-wit verhaal laten zien, omdat de werkelijkheid genuanceerder zou zijn. Toch gaat directeur Liesbeth van der Horst niet helemaal mee met *Grijs Verleden*. Volgens haar pleegde Nederland wel degelijk verzet, maar was het niet zo eenvoudig verzet te plegen; zo moesten acties goed voorbereid worden. Het woord verzetsheld komt in de tentoonstelling niet voor: de verzetsmensen, aldus Van

---

⁹ L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 1939-1945*, 14 delen (Den Haag 1969-1994). Als pdf via het NIOD: <https://www.niod.nl/nl/koninkrijk>

¹⁰ L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 1939-1945*, VI: 6 Juli '42 – mei '43, eerste helft (Den Haag 1975) 126.

¹¹ Margreet Fogteloo, ‘Het einde Evelien Gans, 24 april 1951-19 juli 2018’ in: *De Groene Amsterdammer*, nr. 35 (2018) via: <https://www.groene.nl/artikel/evelien-gans-24-april-1951-19-juli-2018>, laatst geraadpleegd 13-01-2021.

der Horst, “kunnen een inspirerend voorbeeld zijn. Ook zonder heldenstatus”.¹²

Anderen stelden dat verzetsmensen wel verzetshelden genoemd mogen worden, zonder deze als heiligen te zien. Historicus Wim Berkelaar roept op om verzetsmensen gewoon verzetshelden te blijven noemen, aangezien het mensen waren die hun angst overwonnen.¹³

Naast de aandacht voor daders en slachtoffers in al hun diversiteit, zoals de Joden, Roma, en homoseksuelen, komt er nu ook meer aandacht voor de Joodse verzetsmensen. Dat heeft enerzijds te maken met het goed-fout perspectief, maar ook met het grote verdriet over de verdwenen dierbaren en het schuldgevoel van de overlevenden dat zij de oorlog wel overleefd hadden. Na de oorlog zwegen de Joodse verzetsstrijders over hun ervaringen en vonden dat hun verzetswerk er gewoon bij hoorde.¹⁴ Maar, zoals Ben Braber in de inleiding *Gezichten van Joods verzet. Veertig schetsen van Joden in verzet* vermeldt, blijkt het een onjuist vooroordeel te zijn dat de Joden zich als makke schapen naar de slachtbank lieten leiden.¹⁵

Historica dr. Dienne Hondius pleit voor een nieuwe focus op schuilplaatsen en op wat de ondergedoken Joden meemaakten. Doorgaans is de focus op de slachtoffers van de Holocaust vooral gericht op de overlevenden van de concentratiekampen, maar ook de ondergedoken Joden hebben trauma's opgelopen waarvoor tot nu toe nog weinig aandacht van historici is.¹⁶

Motieven

De diversiteit in de geschiedschrijving over de Tweede Wereldoorlog is groter en ook complexer geworden, maar is nog onvolledig. De onderduikverlener als hoofdthema is nog weinig behandeld. De vraag waarom hij of zij onderduik bood, is een onderbelicht

---

¹² Rianne Oosterom, 'In het vernieuwde Verzetsmuseum is ook plek voor Duitse soldaten', *Trouw* 27 november 2022. <https://www.trouw.nl/binnenland/in-het-vernieuwde-verzetsmuseum-is-ook-plek-voor-duitse-soldaten~b5d80f46/?referrer=https%3A%2F%2Fnl.search.yahoo.com%2F>, laatst geraadpleegd 15 december 2022.

¹³ Wim Berkelaar 'Er is alle reden om verzetsmensen gewoon verzetshelden noemen. Daar is niks mis mee', *Nederlands Dagblad*, 7 december 2022. <https://www.nd.nl/opinie/opinie/1154110/er-is-alle-reden-verzetsmensen-gewoon-verzetshelden-noemen-daar>, laatst geraadpleegd 24-01-2023.

¹⁴ Ben Braber, 'Inleiding - Joods verzet had veel verschillende gezichten', in: Sprenger, Jeroen ed., *Gezichten van Joods verzet. Veertig schetsen van Joden in verzet* (Nederlandse Kring voor Joodse Genealogie; z.p. 2020) 13-20, aldaar 19, 20.

¹⁵ Braber, 'Inleiding', 20.

¹⁶ Madene Shachar op LinkedIn: The Ghetto Fighters' House invites you to the second program in a, laatst geraadpleegd 20-02-2023.

aspect. Onderzoek naar de motieven om wel of geen onderduik te verlenen kan mogelijk duidelijkheid verschaffen over waarom in een streek of plaats meer of juist minder onderduikers te vinden waren. Daarbij is het ook van belang om naar factoren te kijken die een stimulerende of juist ontmoedigende invloed hebben gehad op het verlenen van onderduik, zoals de rol van kerken, de sociale conventies in die omgeving, de geografische omgeving, of de agency van individuele personen. Analyses van motieven van onderduikverleners en achterliggende factoren kunnen nieuwe inzichten opleveren in hoe mensen in de oorlog leefden en keuzes maakten voor zichzelf en anderen.

In het boek *Moedige mensen. Helden in oorlogstijd* van Jaap Cohen en Hinke Piersma uit 2014 worden circa dertig verzetsmensen uit binnen- en buitenland geportretteerd die om verschillende redenen in het verzet gingen, waaronder het bieden van een onderduikplaats.¹⁷ De bijdrage van Peter Romijn handelt over de dames Jolink die in Varsseveld, dichtbij Aalten, vanuit hun geloof onderduik verleenden.¹⁸ Maar de onderduikverlener staat in dit werk niet centraal.

Daarentegen stelt theologiestudente Florisca van Willegen de redenen van hulp wel centraal, maar zij concentreert zich op geloofsmotieven en op de Joodse onderduikers bij het bieden van een schuilplaats, zoals de titel van haar masterscriptie *Motieven van gereformeerde hulp aan Joodse onderduikers en oorlogsvluchtelingen 1943-1947* uit 2016 al aangeeft.

Van Willegen bestudeerde voor haar onderzoek twee enquêtes, te weten Van Nes (1945-1947) en Delleman (1947), beide gereformeerde voormannen die na de oorlog bij kerkelijke gemeenten in het hele land inventariseerden of daar Joodse onderduikers waren geweest en hoe het gegaan was. Zij stelt dat deze bronnen “een van de weinige, zo niet enige schriftelijke bronnen, uit deze tijd zelf die mogelijk een nieuw licht werpen op de vraag welke rol religie speelde in de motivatie om onderduik te verlenen.”¹⁹

---

¹⁷ Jaap Cohen en Hinke Piersma, ‘Inleiding’ in: *Moedige mensen. Helden in oorlogstijd*, red. Jaap Cohen en Hinke Piersma (Amsterdam 2014) 9-21, aldaar 15-20.

¹⁸ Peter Romijn, ‘De dames Jolink Godvruchtige dames bieden toevluchtsoord’ in: *Moedige mensen. Helden in oorlogstijd*, red. Jaap Cohen en Hinke Piersma (Amsterdam 2014) 28-32, aldaar 29.

¹⁹ Florisca, van Willegen, *Motieven van gereformeerde hulp aan Joodse onderduikers en oorlogsvluchtelingen 1943-1947* (Masterthesis Protestantse Theologische Universiteit Locatie Amsterdam, 2016), 15. noot 79. Via dr. Dienke Hondius, VU, Amsterdam als pdf ontvangen.

Naar mijn mening had Van Willegen hierbij ook dagboeken en memoires kunnen noemen als schriftelijke bronnen voor informatie over de rol van godsdienst in het bieden van onderduik. Mogelijk bieden die juist nog meer informatie voor de motieven voor het bieden van onderduik. De enquêtes gaan uit van de kerkelijke gemeenten; voorliggend onderzoek over de situatie in Aalten probeert juist van individuele onderduikverleners zelf of via egodocumenten van onderduikers te vernemen waarom ze onderduik boden.

De motieven die uit haar onderzoek naar voren komen zijn: het zendingsmotief als “ijver voor het juiste geloof”, de opvatting van het gereformeerde milieu als de beste leefomgeving, principieel verzet zonder verdere aanduiding, medemenselijkheid en christenplicht.²⁰

Van Willegen geeft daarbij aan dat het zendingsmotief niet de hoofdreden vormde, maar wel meespeelde. Volgens haar is haar conclusie in overeenstemming met die van Johan Snoek in zijn boek *De Nederlandse kerken en de joden 1940-1945*. Snoek wijst het zendingsmotief als belangrijkste motief af, maar geeft volgens Van Willegen wel aan dat het redden van een mensenleven samen kan gaan met de gedachte om de ander van geloof te laten veranderen. Volgens Van Willegen zijn dit twee kanten van de medaille.²¹

Van Willegen vermeldt ook dat Snoek zich er in zijn boek over verbaast dat er nog zo weinig aandacht is voor de religieuze motieven van christelijke onderduikverleners bij niet-kerkelijke geschiedschrijvers.²² Gereformeerden bleken ongeveer vijftientig procent van de Joodse onderduikers te herbergen, terwijl ze maar acht procent van de bevolking vormden. Snoek merkt daarbij op dat De Jong voor deze stelling geen reden geeft.²³ De grote bereidheid van gereformeerden om Joden te laten onderduiken kan voor mijn onderzoek over de situatie in Aalten ook relevant zijn, daar in die Achterhoekse gemeente veel gereformeerden woonden.

Ook Bloeme Evers heeft in haar onderzoek *Onderduikouders en hun Joodse 'kinderen' over de onderduikperiode* aandacht voor de motieven van de onderduikouders. Maar ook bij haar gaat het, zoals de titel aangeeft, om Joodse

---

²⁰ Van Willegen, *Motieven van gereformeerde hulp*, 27.

²¹ Ibidem, 27.

²² Ibidem, 11, 12.

²³ Snoek haalt hier L. De Jong aan en vermeldt in zijn noot: L. de Jong, 6, 333. J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de joden 1940-1945: de protesten bij Seyss-Inquart: hulp aan joodse onderduikers: de motieven voor hulpverlening* (Kampen 1990), 166, 173.

onderduik. Evers heeft interviews gehouden met onderduikouders en hun onderduikkinderen. De door de onderduikouders genoemde redenen voor het opnemen van een Joods kind varieerden van een fel anti-Duitse houding en iets willen doen, het gevoel hebben dat het op hun pad gelegd werd, als opdracht om het Verbondsvolk dat in gevaar is te helpen, als opdracht van God, medelijden, en in een gezin waar net een dochtertje overleden was kreeg de vrouw des huizes weer een doel in het leven.²⁴ Bij Evers komt het zendingsmotief bij de onderduikouders niet naar voren. Het is daarom interessant om te zien welke motieven de onderduikverleners in Aalten hadden en of er mogelijk sprake is geweest van een zendingsmotief naar Joodse onderduikers.

Op 23 oktober 2019 werd in Amsterdam de studiedag ‘International Workshop of the Mapping Hiding Places Project’ gehouden, georganiseerd door historica Dienke Hondius, het Historisch Documentatiecentrum voor het protestantisme en het Nederlands Instituut Athene. Tijdens deze studiedag werd de stand van het onderzoek naar onderduik tijdens de Tweede Wereldoorlog belicht vanuit de Nederlandse en Griekse context. De rol van religie had die dag volop de aandacht: het ging over de vraag naar de religieuze motieven van onderduikverleners, of er ruimte was voor onderduikers om hun eigen religie zoveel mogelijk te beleven, en of er bekeringen plaatsvonden.²⁵

Er is dus wel aandacht geweest voor de motieven van onderduikverleners, maar de nadruk in de literatuur ligt vooral op de rol van mensen in het gewapend verzet of op een bepaald aspect van motieven, zoals het geloof, of op een categorie onderduiker, zoals hulp aan Joden. Of er verschillende motieven waren voor het onderbrengen van verschillende categorieën onderduikers, of dat veranderde gedurende de oorlog, en welke motieven precies schuilgaan achter ‘het geloof’, is nog onderbelicht. Een uitgebreide studie waarin de onderduikverlener centraal staat zou een goede aanvulling zijn op de uitgebreide literatuur over de Tweede Wereldoorlog.

---

²⁴ Bloeme Evers-Emden, *Onderduikouders en hun Joodse ‘kinderen’ over de onderduikperiode. Interviews met mensen die Joodse kinderen bij zich lieten onderduiken en interviews met deze Joodse onderduikers* (Utrecht 1988), 29-31.

²⁵ https://www.hdc.vu.nl/nl/Images/Novum38_tcm215-931562.pdf, laatst geraadpleegd 26-02-2020.

Case studie Aalten

Mijn onderzoek heeft als invalshoek de onderduikverlener en betreft een case studie, en wel die van de gemeente Aalten en directe omgeving tijdens de Tweede Wereldoorlog. Het is dus niet een uitgebreide studie over motieven van onderduikverlening, maar kan daartoe een aanzet zijn. In mijn onderzoek gaat het voornamelijk om de vraag waarom er zoveel onderduikers in Aalten terecht konden en betreft onderduikers die de Arbeidsdienst ontlopen wilden, verzetsmensen die zich moesten verbergen, piloten die een schuilplaats nodig hadden, en anderen die hun leven niet zeker waren, zoals Joden.

Ik wil naar het onderduiken in brede zin kijken als het gaat om de onderduikredenen, maar mijn onderzoek heeft vanwege de plaats, de gemeente Aalten en direct omringende plaatsen, een beperkte geografische omvang. Het zou binnen mijn onderzoekskader te veel vergen om dit voor een groter verband te doen, zoals bijvoorbeeld de hele provincie Gelderland; wel kan de casus Aalten inzichten bieden die mogelijk ook breder van toepassing zijn.

Loe de Jong spreekt in zijn *Het Koninkrijk der Nederlanden* ook over Aalten. Zo vermeldt hij hoe LO-leider Henk Dienske uit Amsterdam Joden uit Amsterdam in de Achterhoek, met name in Aalten en omgeving, probeerde onder te brengen. Ook noemt De Jong dat onderduikers vrijwel overal te vinden waren, maar dat er bepaalde streken waren die vanwege “de geaardheid van de bevolking en door de ijver van plaatselijke medewerkers”²⁶ een groot percentage onderduikers hadden. De Jong geeft aan dat Aalten op een bepaald moment 2500 onderduikers had op een bevolking van ruim 13.000 inwoners.²⁷ De Jong legt dus een relatie tussen de instelling van de mensen en het aantal onderduikers.

Jan Bank noemt een praktisch voordeel voor het bieden van onderduik in een dorpsgemeenschap: boeren konden gemakkelijk andere mensen aan het werk zetten op hun akkers, waarmee onderduik en arbeid samengaan.²⁸ Dit voordeel is te combineren met de instelling van mensen. Het bestuderen van de egodocumenten is daarom de

---

²⁶ L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 1939-1945* VII: Mei '43- juni '44. tweede helft (Den Haag 1976) 777.

²⁷ De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden*, VII, 770, 777. De Jong gaat dus uit van 13.000 inwoners, hetgeen overeenkomst met de getallen in *Het Grote Gebod*: ‘Statistische Gegevens’ in: *Het Grote Gebod. Gedenkboek van het verzet in LO en LKP II*, (Ongewijzigde digitale editie van de vierde druk 2014) 602. <https://lo-lkp.nl/het-grote-gebod-i.html>

²⁸ Jan Bank, *God in de oorlog, De rol van de Kerk in Europa 1939-1945* (Amsterdam 2017) 599.

moeite waard om te zien in hoeverre daaruit dit beeld van De Jong en Bank naar voren komt in de casus Aalten.

Ook de verzuiling heeft mogelijk een rol gespeeld bij het verzet tegen de Duitsers. Hoe meer verzuild, des te sterker het verzet. De gereformeerden en communisten waren sterker verzuild en boden meer verzet dan de hervormden, die als groep minder verzuild waren. Predikant Jan Ridderbos verwondert zich over de grote mate van onderduik in Aalten als verzet tegen de Duitse bezetter en vraagt zich af waarom er nog geen systematisch onderzoek gedaan is naar de opstelling van een bevolkingsgroep als geheel tijdens de oorlogsjaren. Volgens hem “was dit niet mogelijk zonder het bestaan van sociale cohesie.”²⁹

Ridderbos legt dus een relatie tussen levensovertuiging en verzet, en geeft tevens aan dat de sociale relaties in Aalten mede een rol hebben gespeeld in het bieden van onderduik. Deze constatering zou van groot belang kunnen zijn in voorliggend onderzoek. Ridderbos beaamt in feite de constatering van De Jong dat de instelling van mensen de bereidheid tot onderduik bieden beïnvloed heeft; immers zijn levensovertuiging en instelling van mensen nauw met elkaar verbonden.

Er bestaat mogelijk een nauwe band tussen levensovertuiging en verzet. Zo kon in Nederland een dorpsgemeenschap van gereformeerden opvallen door een concentratie van verzet, zoals het bieden van onderduik aan Joden, waarbij het geloof zich uitte in maatschappelijk activisme. Godsdienst blijkt wel degelijk van grote betekenis te zijn geweest in de periode voor, in en de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog, al was er vanwege de secularisatie in de jaren zestig voor die relatie jarenlang weinig aandacht.³⁰

Nauw samenhangend met het idee van een hechte gemeenschap die zich actief opstelde in het verzet is de opvatting dat ‘minderheidskerken’ een belangrijke factor waren voor de overlevingskansen van Joden. Een minderheidskerk is een kerk in een omgeving waar deze in de minderheid is, dus een katholieke kerk in een overwegend protestantse gemeenschap of een protestantse kerk in een stad, dorp of regio waar de meeste mensen juist katholiek zijn. Dit idee van historicus Robert Braun houdt in dat, waar een kerk in de minderheid was, de leden gemakkelijker een eigen verzetsgroep

---

²⁹ Jan Ridderbos, ‘De mens als onderdeel van een groter geheel. Het belang van de bevolkingsgroep bij de geschiedschrijving van de Duitse bezetting’ in: George Harinck, ed., *Tussen lijdelijkheid en verzet. Gereformeerden in bezettingstijd*. AD Chartas-reeks 8 (Barneveld 2005) 11-22, aldaar 12, 13.

³⁰ Bank, *God in de oorlog*, 598, 599, 7.

konden vormen. Juist omdat een minderheidskerk een kleine gemeenschap was, was er groter onderling vertrouwen en was men eerder als groep geneigd tot empathie voor de Joden. De solidariteit met anderen was mogelijk groter dan in een grotere kerk. Grote kerken zouden niet zo hecht georganiseerd zijn geweest. Volgens hem maakte het geen verschil of het om een katholieke of protestantse minderheidskerk ging.³¹

Ook bestudeerde Braun de vraag of religieuze minderheidsleiders in staat waren hun empathie om te zetten in actie. Zijn conclusie is dat dit inderdaad het geval was.³² Het is voor de casus Aalten interessant of er leiders waren die het voortouw namen tot verzet en in hoeverre zij religieuze leiders waren.

Dit lijkt ook op te gaan voor de regio Limburg. Uit onderzoek naar de vervolging van Joden en Sinti in Limburg blijkt dat er grote regionale verschillen waren in de mogelijkheden om onder te duiken. Historicus Van Rens schrijft dit toe aan toeval en de visie van een kleine groep leiders die het verschil maakten voor Joden om onder te duiken. Hij legt de nadruk op het vertrouwen van hechte gemeenschappen in hun morele leiders, zoals in kleine katholieke dorpen de pastoor en het hoofd der school. Maar ook in de heterogene gemeenschappen van mijnwerkers bleek het onderlinge vertrouwen van grote betekenis te zijn, net als bij de gereformeerden die elkaar als kleine groep kenden, weinig contact hadden met de katholieken en onder leiding van hun strijdlustige dominees een opvanggemeenschap voor Joden vormden.³³

Ook Van Rens ziet dus dat de gereformeerden elkaar als kleine hechte groep kenden te midden van katholieken en dat zij een grote rol speelden in de opvang van Joden.

Opmerkelijk aan de studie over de Joden en Sinti in Limburg is dat naast de lotgevallen van de Joden ook die van de Sinti beschreven worden. Voor mijn onderzoek naar Aalten zal ik, wanneer ik iets over Sinti- of Roma-slachtoffers tegenkom, dit er uiteraard bij betrekken.

Een ander opvallend punt bij zowel Braun als Van Rens is hun methode van in kaart brengen van hun resultaten, wat ook voor mijn onderzoek van toepassing zou

---

³¹ Robert Braun, *Protectors of pluralism. Religious minorities and the rescue of Jews in the Low Countries during the Holocaust* (Cambridge 2019), 16. En: Robin de Wever, 'Waarom het ene dorp veel Joden redde en het andere niet' in: *Trouw*, 27 maart 2014. <https://www.trouw.nl/nieuws/waarom-het-ene-dorp-veel-joden-redde-en-het-andere-niet~b9efb08e/>, laatst geraadpleegd 02-12-2020.

³² Braun, *Protectors of pluralism*, 17.

³³ Herman van Rens, *Vervolgd in Limburg. Joden en Sinti in Nederlands-Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Hilversum 2013) 280, 281.

kunnen zijn. Braun verzamelde uit naziregisters de oorspronkelijke woonplaats en het lot van de Joden, en maakte een digitale kaart van alle protestantse en katholieke kerken. Hij kwam daarmee tot de conclusie dat diversiteit een positieve factor was voor de overlevingskansen voor Joden.³⁴

Van Rens gebruikte de lijsten van het Centraal Registratie Bureau voor Joden (CRB) met namen van Joden die zich in een gemeente na de bevrijding hebben aangemeld. De bedoeling van deze lijsten was om Joodse families weer te herenigen, op verzoek van het Nederlands Rode Kruis. Verder had Van Rens zelf een lijst opgesteld van namen die hij tijdens zijn onderzoek in diverse bronnen was tegengekomen, inclusief het gebruik van overzichten die lokale historici hadden opgesteld van onderduikers in hun plaats of dorp. Na vergelijking van beide lijsten kwam hij tot de slotsom dat er ongeveer 2100 Joden ondergedoken zaten in heel Limburg.³⁵

Het in kaart brengen kan voor mijn onderzoek in Aalten heel nuttig zijn; zo is dan in een oogopslag te zien is waar de meeste onderduikers zaten. Hieruit zijn mogelijk conclusies te trekken over bij wie welke typen onderduikers, zoals Joden of verzetsmensen en dergelijke, het meest welkom waren in de dorpen of in het buitengebied van Aalten.

Ook in het buitenland is onderzoek naar onderduikers gedaan, zoals over de situatie in Berlijn. Daar is met verhalen van U-Boote - Joodse onderduikers-, vele case studies en al gepubliceerde memoires coherent gekeken naar vier aspecten van het onderduiken van Joden in Berlijn. Deze vier waren: het aantal Joden dat probeerde onder te duiken, de tijd dat de Joden besloten zich schuil te houden, het aantal ondergedoken Joden dat gearresteerd werd en de vraag of geslacht en leeftijd het overleven beïnvloed hebben. Het bleek dat de kansen in Nederland om als Jood onderduik te overleven veel groter waren dan in Berlijn. Probeerde in Nederland ongeveer twintig procent van de Joden onder te duiken en was het overlevingspercentage circa achtenvijftig procent, in Berlijn probeerde maar tien procent van de Joden onder te duiken, waarvan slechts een kwart de onderduik overleefde.³⁶

---

³⁴ De Wever, 'Waarom het ene dorp veel Joden redde en het andere niet'.

³⁵ Van Rens, *Vervolgd in Limburg*, 276, 277.

³⁶ Richard N. Lutjens, Jr., 'Jews in hiding in Nazi Berlin, 1941-1945', Lutjens, Richard N, Jr., 'Jews in hiding in Nazi Berlin, 1941-1945: a demographic survey' in: *Holocaust and Genocide Studies*31 (2017) afl. 2, 268-297, aldaar 268, 269. DOI:10.1093/hgs/dcx039

Dit type van onderzoek met egodocumenten, zoals door historicus Richard Lutjens over ondergedoken Joden in Berlijn, tezamen met eerder gedaan historisch onderzoek, levert dus informatie op waarmee het onderduiken in beeld te brengen is. Ook levert het vergelijkingsmateriaal op voor onderzoek naar onderduik elders zodat, zoals Lutjens treffend verwoordt, onderzoek naar onderduik vooral plaatsspecifiek is. Bij Lutjens ging het over de Joden in Berlijn en in mijn onderzoek over onderduiken in Aalten. Analyse van een deelonderzoek in vergelijking met dat uit een andere Europese stad zou meer inzicht kunnen bieden in onderduiken in Europa en in de verhalen over onderduiken, passend binnen het bredere raamwerk van de geschiedenis van de Holocaust.³⁷

1.3 Egodocumenten als bron

Vanaf de jaren tachtig kwam er veel aandacht voor overlevenden van de Holocaust en kwamen dagboeken en egodocumenten volop in de belangstelling te staan. Overlevenden gingen toen met pensioen en hadden de tijd en rust om hun lotgevallen op te schrijven. Deze persoonlijke getuigenissen geven juist vanwege het persoonlijke karakter authenticiteit; het gaat dan vooral om de herinnering en geschiedschrijving van mensen op basis van ooggetuigen.³⁸ Dergelijke herinneringen van ooggetuigen geven een verscheidenheid van ervaringen in egodocumenten weer. Daarmee wordt de veranderende herinnering, de dynamiek in de herinnering, aan de Tweede Wereldoorlog ook zichtbaar. Niet de eenheid van de natie en haar helden maar de verscheidenheid, zoals oog voor slachtoffers, ging de boventoon voeren.³⁹

Ook in de herinnering aan de oorlog in Aalten is de verscheidenheid terug te zien. Naast een aantal boeken over de oorlogstijd in Aalten werd in 2004 het Nationaal Onderduikmuseum opgericht. In het museum zijn de verhalen te ervaren van de mensen in oorlogstijd, in al hun verscheidenheid. Het museum benadrukt dat er bij 'goed of fout' nuances aan te brengen zijn.⁴⁰

---

³⁷ Lutjens, 'Jews in hiding in Nazi Berlin, 1941-1945', 288.

³⁸ Irene Hemels, *Onderduik herinnering en geleende identiteit. Over de veranderende herinnering van joodse onderduikers in de naoorlogse periode* (Masterthesis Universiteit van Amsterdam, 2010) 48, 49.

³⁹ Van Vree, 'De dynamiek van de herinnering', 33.

⁴⁰ <https://nationaalonderduikmuseum.nl/>, laatst geraadpleegd 9 december 2020.

Door dagboeken en memoires te onderzoeken met betrekking tot Aalten heb ik een beeld gekregen van waarom er relatief zoveel Aaltenaren onderduikers opnamen. Welke sociale relaties kenden de Aaltenaren, hoe stonden ze met elkaar in contact, welke maatschappelijke posities namen onderduikverleners in en welke motieven waren van betekenis voor het bieden van onderduik? In dagboeken en memoires komen de auteurs zelf aan het woord en brengen hun wereld van toen, zoals in dit onderzoek de onderduik in Aalten tijdens de Tweede Wereldoorlog, weer dichterbij. Deze egodocumenten zijn dan, zoals Frank Ankersmit het zo mooi beschrijft, “als het ware uitstulpingen van het verleden in het heden”.⁴¹

Met de term egodocument sluit ik me bij de definitie van Jacques Presser: ‘die historische bronnen, waarin de gebruiker zich gesteld ziet tegenover een “ik” of een enkele keer een “hij” als schrijvend en beschrijvend subject voortdurend in de tekst aanwezig’.⁴² Of, in een kortere definitie van Presser: ‘die documenten, waarin een ego zich opzettelijk of onopzettelijk onthult – of verbergt’.⁴³

De meningen over gebruik van egodocumenten lopen sterk uiteen. Zo verwoordde Jan Romein in 1946 heel kritisch: “de autobiografie is de gevaarlijkste van alle bronnen”.⁴⁴ Binnen de politieke geschiedenis had het besef dat egodocumenten vertekeningen vertonen en daarmee onbetrouwbaar zijn, ervoor gezorgd dat het egodocument al voor de Tweede Wereldoorlog als historische bron afgedaan had.⁴⁵

Daarentegen staat het egodocument vanaf de jaren zeventig van de twintigste eeuw wel in de groeiende belangstelling binnen de mentaliteitsgeschiedenis. In deze tak van de geschiedschrijving gaat het vooral om familieverhoudingen, gevoelens en seksualiteit van gewone mensen. Binnen dit kader kunnen egodocumenten een brug vormen tussen generaties in een familie, omdat ze vaak geschreven zijn om het verhaal door te vertellen aan kinderen en kleinkinderen.⁴⁶

---

⁴¹ Frank Ankersmit, *De sublieme historische ervaring* (Groningen 2007) 110.

⁴² Arianne Baggerman en Rudolf Dekker, “De gevaarlijkste van alle bronnen”. Egodocumenten: nieuwe wegen en perspectieven’ in: *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 1 (2004) 3-22, aldaar 21, 22.

DOI: 10.18352/tseg.851, laatst geraadpleegd 13-11-2020.

⁴³ Baggerman en Dekker, “De gevaarlijkste van alle bronnen”, 22.

⁴⁴ Een citaat uit Jan Romein uit diens Jan Romein, *De biografie (Amsterdam 1946)* 204. Genoemd door Baggerman en Dekker, “De gevaarlijkste van alle bronnen”, 8.

⁴⁵ Rudolf Dekker, ‘Egodocumenten en (literatuur)geschiedenis. Een inleiding’ in: *Biografie Bulletin*. Jaargang 3, 3, (Amsterdam 1993) 102-111, aldaar 104, 105.

https://www.dbnl.org/tekst/_bio001199301_01/_bio001199301_01_0019.php, laatst geraadpleegd 13-11-2020.

⁴⁶ Dekker, ‘Egodocumenten en (literatuur)geschiedenis’, 105, 106.

De groeiende interesse voor egodocumenten lijkt samen te hangen met de veranderende oriëntatie van historici. Het actor-perspectief en de beleving van het verleden krijgen meer aandacht. Tevens is hierin de invloed van het postmoderne denken zichtbaar: vanuit het postmoderne denken wordt er naar verschillende lagen in een tekst gekeken, zoals naar onbedoelde betekenissen. In teksten wordt dan niet alleen naar feiten gezocht, maar ook naar meningen en persoonlijke verhalen. Autobiografische teksten geven de lezer een inkijk in de belevingswereld van de auteur. Deze kan verschillen van de werkelijkheid, maar geeft wel weer hoe de schrijver zijn situatie ziet en beoordeelt. Dit is moeilijk in andere bronnen te vinden. Daarnaast geven egodocumenten informatie over bevolkingsgroepen die binnen de traditionele geschiedschrijving te weinig aandacht kregen, zoals vrouwen, kinderen, etc. Zo zijn vanuit een persoonlijk verhaal de grote lijnen in de geschiedenis te beschrijven.⁴⁷

Louise Vasvári vermeldt in haar artikel *Hungarian Women's Holocaust life writing in the context of het nation's divided social memory, 1944-2014* een aantal auteurs die verschillende gezichtspunten hebben over de waarde van dagboeken en memoires. Zo vindt Raul Hilberg zowel mondelinge als geschreven getuigenissen inaccuraat: hij ziet deze als poëzie en vertelling. Daarentegen gaat James E. Young minder ver: hij vindt dagboeken als historische bron dubieus omdat deze tijdens de gebeurtenissen zelf geschreven zijn en daarom minder betrouwbaar zijn dan later geschreven egodocumenten. Lawrence L. Langer stelt dat mondelinge verklaringen eerlijke bronnen zijn, in tegenstelling tot geschreven herinneringen. René Girard schrijft echter dat een dagboek niet als een nieuwsbericht gezien moet worden, maar als een menselijke stem die het verborgene laat horen. David Patterson en Louise Vasvári maken onderscheid tussen memoires en dagboeken. Dagboeken zien zij als de meest persoonlijke en directe beschrijvingen van het leven tijdens de Holocaust, waarin naast de afschuwelijke gebeurtenissen ook details van het dagelijks leven worden vermeld. In tegenstelling tot dagboeken zijn memoires geschreven op een later tijdstip, waarop er ook ruimte is voor reflectie en de historische context.⁴⁸

---

⁴⁷ Baggerman en Dekker, "De gevaarlijkste van alle bronnen", 9, 11-13.

⁴⁸ Louise O. Vasvári, 'Hungarian Women's Holocaust life writing in the context of het nation's divided social memory, 1944-2014' in *Hungarian Cultural Studies*. e-Journal of the American Hungarian Educators Association, 7 (2014) 54-8, aldaar 59, 60. [Http//DOI: 10.5195/ahca.2014.139](http://DOI: 10.5195/ahca.2014.139), laatst geraadpleegd 13-11-2020.

Geschiedschrijving en egodocumenten (“life writing”) vertellen beide ware verhalen over het verleden, aldus Jeremy Popkin, maar zijn twee verschillende, aanvullende manieren om over het verleden te vertellen en dit te bewaren. Vasvári benadrukt dat egodocumenten vertellen wat de auteurs gevoeld en ervaren hebben, hetgeen niet naar voren komt via historische documentatie.⁴⁹

Er is dus binnen de groep van egodocumenten een onderscheid te maken tussen dagboeken en brieven enerzijds en memoires en interviews anderzijds. De laatsten betreffen herinneringen die later opgeschreven of verteld worden, waardoor de kans groot is dat herinneringen in de loop van de tijd vertekend zijn. Daarentegen zijn dagboeken en brieven getuigenissen uit de tijd zelf. In Nederland blijken heel veel dagboeken in de Tweede Wereldoorlog bijgehouden te zijn, ook door mensen die anders geen dagboek bijhielden; kennelijk vonden de schrijvers dat ze in een belangrijke historische tijd leefden.⁵⁰

De persoonlijke ervaringen zijn van essentieel belang bij de onderzoeksvragen naar wat onderduikers ertoe bewogen heeft naar Aalten te gaan en waarom onderduikverleners bereid waren hen onderduik te bieden. Hierover is in de literatuur weinig te vinden, maar kan mogelijk wel informatie uit egodocumenten gehaald worden. Details uit dagboeken uit het dagelijks leven van gewone mensen in de ongewone tijd van de Tweede Wereldoorlog kunnen interessante aanvullende informatie geven. Daarnaast kan reflectie uit later geschreven memoires ook heel waardevol zijn. Juist als iemand op enige distantie staat van het geschrevene, kan een waarom-vraag beantwoord worden. In de hectiek van het dagelijks leven met onderduikers zal voor reflectie weinig tijd geweest zijn; op een veel later moment is er meer de rust om over de vraag waarom iemand onderduik bood na te denken en deze te beantwoorden. Dagboeken en memoires kunnen elkaar dus aanvullen.

Wel zijn er, zoals vermeld, kanttekeningen te plaatsen bij dagboeken en memoires, zoals de betrouwbaarheid van egodocumenten als historische bron. Een ander punt van aandacht betreft dagboeken die eigenlijk memoires zijn in dagboekvorm,

---

⁴⁹ Louise O. Vasvári, ‘The yellow star and everyday life under exceptional circumstances: diaries of 1944-1945 Budapest’ in *Hungarian Cultural Studies*. e-Journal of the American Hungarian Educators Association, 9 (2016) 43-59, aldaar, 44. [Http//DOI: 10.5195/ahca.2016.260](http://doi.org/10.5195/ahca.2016.260), laatst geraadpleegd 13-11-2020.

⁵⁰ Bart van der Boom, *‘Wij weten niets van hun lot’*. *Gewone Nederlanders en de Holocaust* (4^e druk; Amsterdam 2012) 104-109.

maar die achteraf geschreven zijn.⁵¹ Voor mijn onderzoek kunnen achteraf geschreven dagboeken wel geschikt zijn, mits geanalyseerd wordt in hoeverre het achteraf geschreven egodocument betrouwbaar is. Er kunnen namelijk redenen zijn waarom het egodocument pas later geschreven is, zoals om veiligheidsredenen. Zo is het zelfs mogelijk dat dagboekschrijvers zich niet expliciet uitlieten over het opnemen van onderduikers, maar daar pas later, na de oorlog, over schreven, of een eerder geschreven dagboek later aanvulden met concrete details.

In de laatste jaren zijn er een aantal biografieën verschenen van (klein)zonen over hun grootouders of ouders in Aalten tijdens de oorlog. Het gaat dan om *Dale39* door Jan Wikkerink, *Zwarte Kees. Partizaan in de Achterhoek*, geschreven door Paul Westmeijer over zijn grootvader Cornelis Ruizendaal en het boek *Verzet verraad Vrijheid. Mijn vader Gerrit Wiechert Kleisen*, geschreven door Gerrit Kleisen, *De Laatste... Kleine familiegeschiedenis uit de Achterhoek* door Bernard Nusselder en *'t Ruwhof, hoot ut d'r hear gin. -de verhalen van mijn vader* door Gerrit-Hendrik van Eerden. Van dit laatste boek is het eerste deel geschreven door zijn vader; dit boek is dus deels een egodocument.⁵² Deze schrijvers hebben veel verhalen uit de familie verwerkt en bronnenonderzoek gedaan. Deze bieden een hele mooie inkijk in hoe het in hun familie is gegaan en waarom hun grootouders, opa en vader verzet boden.

Het zijn verhalen van kinderen en kleinkinderen over hun ouders of grootouders uit de tweede hand. Hierbij gaat het niet om identificatie met hun (groot)ouders maar om het doorgeven van de verhalen, om te herdenken voor de toekomst, ook wel *secondary witnessing* genoemd. Susan Hogervorst benoemt dit verschijnsel in haar artikel *Herdenken voor de toekomst – secondary witnessing*.⁵³ De ooggetuigen van toen zijn er (bijna) niet meer; het tijdperk van de ooggetuigen, zoals Annette Wieviorka dit noemt, is voorbij. Zo geeft Jan Wikkerink in de inleiding van zijn boek, *Dale39*, aan dat zijn belangrijkste drijfveer om te beschrijven wat zijn familie tijdens de oorlog

---

⁵¹ Van der Boom, 'Wij weten niets van hun lot', 109-111.

⁵² Jan A. J., Wikkerink, *Dale39. Een boerenfamilie in de oorlogsjaren* (Aalten 2021).

Paul Westmeijer, *Zwarte Kees. Partizaan in de Achterhoek* (Uitgave in eigen beheer; Utrecht 2021).

Gerrit Wiechert Kleisen, *Verzet verraad vrijheid. Mijn vader Gerrit Wiechert Kleisen* (eigen beheer 2019).

Bernard Nusselder, *De laatste.... Kleine familiegeschiedenis uit de Achterhoek* (IJzerlo 2009).

Gerrit-H. van Eerden, *'t Ruwhof, hoot ut d'r hear gin. -de verhalen van mijn vader* (2^e druk; Winterswijk 2017).

⁵³ Susan Hogervorst, 'Herdenken voor de toekomst – secondary witnessing' in:

<https://www.historici.nl/herdenken-voor-de-toekomst-secondary-witnessing/?type=bijdrage> 13 mei 2019, laatst geraadpleegd op 20-09-2022

meemaakte vooral familie en betrokkenen betrof. Maar, zo voegt hij er aan toe: “eigenlijk voor allen die belangstellend zijn, [deze periode] tot leven te brengen en het vast te leggen nu het nog kan, nog een generatie verder zou dat bijna onmogelijk zijn omdat dan alle getuigen zouden ontbreken.”⁵⁴

Opvallend is dat deze boeken (zeer) recent zijn geschreven. De reden daarvoor kan luiden dat het voor de direct betrokkenen soms te emotioneel of traumatisch was om de ervaringen tijdens of na de oorlog op te schrijven. Jan Wikkerink geeft in zijn *Dale*³⁹ aan dat hij als kleinzoon gemakkelijker afstand kon nemen van de gebeurtenissen tijdens de oorlog op de boerderij van zijn grootouders. Hij legt hierin ook het verband met andere kleinkinderen die de verhalen beschrijven van hun grootouders.⁵⁵

Achtenzeventig jaar na de bevrijding zijn vrijwel alle onderduikverleners niet meer in leven en zijn het de schriftelijke egodocumenten die ons een inkijk geven in voor welke vragen en kwesties ze stonden en waarom ze tot hun keuzes kwamen. Het gaat dan om egodocumenten van de onderduikverleners en van de onderduikers en biografieën van (klein)kinderen.

1.4 Historische oriëntatie, aanpak en methodiek

Mijn onderzoek richt zich zoals al vermeld op dagboeken, memoires en biografieën met betrekking tot onderduikers en onderduikverleners in Aalten tijdens de Tweede Wereldoorlog, dus van 1940-1945, naast de secundaire literatuur over Aalten en het onderduiken tijdens de oorlog. Met Aalten bedoel ik hier de gemeente Aalten die tijdens de Tweede Wereldoorlog bestond uit het dorp Aalten en het stadje Bredevoort en de kleinere kernen en buurtschappen Barlo, De Heurne, 't Klooster, Haart, Lintelo en IJzerlo.⁵⁶

De door mij gebruikte egodocumenten zijn: *Dagboek van Fien Weijel-Aleng en Jaap Weijel*, door het jonge Joodse echtpaar Weijel-Aleng, het dagboek van burgemeester Monnik tijdens zijn onderduikperiode, *Het oorlogsdagboek van Peter van Essen* van Arbeidsdienstweigeraar Peter van Essen en het *Dagboek van Willem en Dina*

---

⁵⁴ Wikkerink, *Dale*³⁹, 5.

⁵⁵ Ibidem, 6.

⁵⁶ [Aalten \(gemeente\) - Wikipedia](https://nl.wikipedia.org/wiki/Aalten_(gemeente)) / Laatst geraadpleegd 09-02-2023. en <https://nl.wikipedia.org/wiki/Dinxperlo>, laatst geraadpleegd 14-01-2020.

Geurink van het onderduikverlenende echtpaar. Dit echtpaar heeft na de oorlog in 1993 als memories ook hun familie- en gezinsgeschiedenis opgeschreven: *Om niet te vergeten...herinneringen Willem en Dina Geurink-Wisselink*. Hierin komt de familiegeschiedenis vanaf de 19^e eeuw aan bod, maar ook uitgebreid de gebeurtenissen tijdens de Tweede Wereldoorlog. De vergelijking tussen het dagboek dat bijgehouden is van 1938 tot 1945 en de memoires kan boeiende inzichten opleveren, zoals bijvoorbeeld in hoeverre in het dagboek concreter geschreven wordt over de onderduikers, waaronder Joodse jongens.⁵⁷

Daarnaast maak ik gebruik van de memoires van piloot Frank Dell, *Mosquito Down*, en van *Herinneringen aan mijn onderduiktijd* door Arbeidsdienstweigeraar Henk de Jonge.⁵⁸ Verder maak ik gebruik van boeken van (klein)zonen over hun familie tijdens de oorlog. Op dit type bronmateriaal kom ik nog terug.

Sommige dagboeken en biografieën zijn als boek uitgegeven, zoals het dagboek van P. van Essen, of zijn online te vinden via het NIOD. De overige heb ik in Aalten bestudeerd, in het Nationaal Onderduikmuseum. In de keuze van dagboeken en memoires koos ik voor een zo breed mogelijke insteek, zowel van onderduikers als onderduikverleners. Ook heb ik geprobeerd te kiezen voor auteurs uit diverse lagen van de samenleving, van een dominee en een burgemeester tot een boer en onderduikers.

Er zijn echter vrijwel geen dagboeken bekend van verzetsmensen. Naast het dagboek van Willem en Dina Geurink is er ook het dagboek van Arnold Douwes. Douwes ging in de omgeving van Nieuwlande steeds op pad om een onderduikplaats te vinden voor Joden. Het dagboek van Douwes werd in 2018 door de historici Johannes Houwink ten Cate en Bob Moore verzorgd tot een boek en wordt door het NIOD dan

---

⁵⁷ *Gedoken. Dagboek van Fien Weijel-Aleng en Jaap Weijel van hun onderduik in buurschap De Haart die 933 dagen duurde* (in eigen beheer, z.j.) ook te lezen via het NIOD archiefnummer 244, inv. nr. 668, dia 31.

<https://www.archieven.nl/nl/zoeken?mivast=0&mizig=210&miadt=298&miaet=1&micode=244&minr=817318&miview=inv2#inv3t6>

Peter van Essen, *Oorlogsdagboek van Peter van Essen 1943-194*. H. Ligterink vert. (Aalten 2002).

Dagboek A.J.W. Monnik, Materiaal Burgemeester Monnik, Archief NOA, map 6.

Dagboek van Willem en Dina Geurink. Via het NIOD: archiefnummer 244, inv. nr. 2016 W. Geurink.

https://www.archieven.nl/mi/298/?miadt=298&mizig=435&mif1=385257023&mizk_alle=Willem%20en%20Dina%20Geurink

Willem Geurink en Dina Geurink-Wisselink, ...*Om niet te vergeten... Herinneringen van Willem Geurink en Dina Geurink-Wisselink* (Niet uitgegeven verslag; z.p. 1993) 3. Archief NOA.

⁵⁸ Frank Dell en Brett Piper, *Mosquito Down! The extraordinary memoir of a second world war bomber command pilot on the run in Germany and Holland* (Ebook Fighting High Ltd 2014).

Henk de Jonge, *Herinneringen aan mijn onderduiktijd* (Rotterdam 2002) 29-31. Archief Nationaal Onderduikmuseum Aalten (NOA). (Niet uitgegeven).

ook als een uniek dagboek gezien. Douwes hield een dagboek bij over zijn ervaringen rond het Drentse dorp Nieuwlande en begroef zijn velletjes papier in jampotten in de tuin van een kennis. Na de oorlog werkte Douwes deze om tot een dagboek.⁵⁹

Naast het veiligheidsaspect speelt mogelijk mee dat een onderduikverlener geen tijd en rust had om tijdens de oorlog een dagboek bij te houden, maar na de oorlog wel de gelegenheid had om alsnog herinneringen op te schrijven.

Wel zijn er meer dagboeken van onderduikers, ook van Aaltense onderduikers, zoals van Arbeidsdienstweigeraar Peter van Essen en het dagboek van het Joodse echtpaar Jaap en Fientje Weijel. Deze auteurs beseften dat het bijhouden van hun dagboeken gevaar met zich meebracht, zodat ze tijdens de oorlog sommige details weglieten om die later toe te voegen; ook werden de gereedgekomen aantekeningen verstoep.⁶⁰ Dat ondanks het gevaar een aantal onderduikers toch een dagboek bijhielden kan als reden hebben dat een onderduiker veel tijd had te schrijven of de spanningen van zich af wilde schrijven.

Zoals ik al eerder aangaf, zijn er wel kanttekeningen te plaatsen bij het gebruik van egodocumenten als historische bron, waarvan de betrouwbaarheid als bron een van de belangrijkste is. Voor de analyse van de betrouwbaarheid heb ik een aantal aandachtspunten gebruikt uit de *Tool Kit* van Sidonie Smith en Julia Watson.⁶¹ Zo is het van belang waarom het dagboek of de memoires geschreven zijn: heeft de auteur het beschrevene zelf meegemaakt of spreekt hij of zij over een ander? Ook is het relevant of er sprake is van een of meerdere auteurs van het dagboek of de memoires. Zijn er afbeeldingen zoals foto's en tekeningen in het verhaal opgenomen? Zijn er andere bronnen die het verhaal staven? Is het dagboek of zijn de memoires geschreven om het wereldgebeuren of de eigen belevenissen vast te leggen, als uitlaatklep van gevoelens, of voor een specifieke lezer zoals een familielid, of een combinatie van redenen?⁶²

---

⁵⁹ Siertsema, B., 'Johannes Houwink ten Cate en Bob Moore, Het geheime dagboek van Arnold Douwes, Jodenredder' (Amsterdam 2018), *BMGN - Low Countries Historical Review*, 136 (2021).
<https://doi.org/10.18352/bmg-nlchr.10887>

⁶⁰ Van Essen, *Oorlogsdagboek*, 7.

Gedoken. Dagboek van Fien Weijel-Aleng en Jaap Voorwoord, 7, 222. Via de site van het NIOD dia's 2 en 552.

<https://www.archieven.nl/nl/zoeken?mivast=0&mizig=210&miadt=298&miaet=1&micode=244&minr=817318&miview=inv2#inv3t6>

⁶¹ Sidonie Smith and Julia Watson, *Reading Autobiography A Guide for interpreting Life Narratives* (1e druk; Minnesota 2001) 165- 179.

⁶² Van der Boom, 'Wij weten niets van hun lot', 113-116.

Van deze *Tool Kit* heb ik een aantal aandachtspunten betrokken bij het onderzoek van de egodocumenten om de betrouwbaarheid van de informatie hieruit te beoordelen. Het eerste aandachtspunt is “Audience and Addressee”, over de vraag voor welk publiek of welke lezer het egodocument geschreven is.⁶³ Dit geeft informatie over de auteur van het document en zegt ook iets over waarom hij of zij het dagboek of de memoires schreef.

Een ander punt is “Authority and Authenticity”. Hierbij wordt kritisch gekeken naar de autoriteit in een autobiografische tekst. In een egodocument verwacht de lezer persoonlijke en specifieke informatie te krijgen van de schrijver als direct betrokkene. Daarbij is een kritische houding van belang en kunnen vragen gesteld worden zoals of de verteller in zijn verhaal expliciet zijn recht naar voren brengt het verhaal te vertellen, of dat hij zich geremd voelt het verhaal te vertellen.⁶⁴ De informatie uit autobiografische teksten is als bron voor mijn onderzoek van groot belang. De manier waarop een schrijver zijn of haar verhaal naar voren brengt, vertelt de lezer of er mogelijk zaken niet verteld zijn, zodat niet de hele waarheid boven tafel komt en de betrouwbaarheid onder druk komt te staan.

Het punt “Evidence” gaat over de vraag hoe de verteller het vertrouwen van de lezer wint en welk bewijs de verteller aanvoert in zijn bewering dat hij de waarheid spreekt of zich rechtvaardigt voor het vertellen van een persoonlijk verhaal.⁶⁵ Voor de casus Aalten is het ook van belang om te analyseren of de bewijsvoering voor het eerlijke verhaal klopt om de geloofwaardigheid van het egodocument op waarde te schatten.

Uit de egodocumenten en biografieën zijn verschillende motieven van de onderduikverleneren naar voren gekomen. Wanneer in de memoires en dagboeken geen expliciete motivatie vermeld werd, heb ik gezocht naar verwijzingen zoals algemene opmerkingen over de Duitsers, menslievendheid en naastenliefde of geloof. Dat de onderduikverlener destijds een motivatie had staat niet ter discussie. Het gevaar van het bieden van onderduik was te groot en het zorgen voor eten en het bieden van een slaappleaats te belastend om het zomaar te doen.

---

⁶³ Smith and Watson, *Reading Autobiography*, 171.

⁶⁴ Ibidem, 173, 174.

⁶⁵ Ibidem, 173.

Onder een motivatie versta ik de reden waarom een onderduikverlener, ondanks het gevaar van verraad en gevangenschap of executie, toch onderdak bood aan mensen die het nodig hadden. De redenen konden heel divers zijn, zoals politieke en humanitaire opvattingen, geloofsredenen en persoonlijke redenen. Bij Van Willigen en Evers kwamen al een aantal motieven aan de orde.

Als aanvulling op de egodocumenten heb ik een aantal nabestaanden van de toenmalige onderduikverleners geïnterviewd. Uit hun verhalen kwamen motieven naar voren voor het bieden van onderduik door hun familie en andere factoren die bijdroegen aan het grote aantal onderduikers in Aalten. Interviews zijn een geschikte manier om aanvullende informatie te verkrijgen. Uiteraard moet de informatie hieruit ook goed geanalyseerd worden op de betrouwbaarheid. Net zoals voor memoires geldt dat deze vertekend kunnen zijn omdat ze achteraf geschreven zijn, geldt dit ook voor interviews die over herinneringen gaan van een tijd terug.⁶⁶

Tevens heb ik archiefonderzoek gedaan in het Nationaal Onderduik Museum. Daar zijn ingestuurde verhalen, e-mails en opmerkingen van vooral onderduikers te vinden waarvan ik dankbaar gebruik gemaakt heb voor mijn onderzoek.

In het Erfgoedcentrum Achterhoek Liemers te Doetinchem stuitte ik in mijn archiefonderzoek op een aantal preken van gereformeerde dominees uit de jaren 1943-1954. Helaas heb ik er geen preken gevonden van predikanten of pastoors van een ander kerkgenootschap. Juist omdat de dominees elke week hun voordracht hielden en gericht waren op een gemiddeld publiek, kon hun invloed groot zijn. De oproep van Bart Wallet, hoogleraar Joodse studies aan de Universiteit van Amsterdam, om preken als historische bron serieus te nemen, beaam ik van harte. Om inzicht proberen te krijgen wat de motieven van onderduikverleners geweest zijn in Aalten, ben ik nagegaan wat de boodschap van de kansel was.⁶⁷

Naast het onderzoek van de egodocumenten, biografieën en archiefbronnen heb ik tijdens mijn onderzoek ook gebruik gemaakt van het al genoemde in kaart brengen waar onderduikers onderdak kregen tijdens de oorlog. Volgens de brochure *Mapping Hiding Places Project* kunnen kaarten helpen met het visualiseren van verborgen

---

⁶⁶ Van der Boom, 'Wij weten niets van hun lot', 103-104.

⁶⁷ Bart Wallet, 'Preken als historische bron. Een pleidooi', in: *Transparant. Uitgave van de vereniging van Christen-Historici*, 3 (2021) 22-25, aldaar 22, 23, 25.

verledens en onderduikgeschiedenis.⁶⁸ Dit programma is echter alleen bedoeld voor onderduikplaatsen van Joden. Daarom heb ik *ArcGis StoryMaps* gebruikt, een programma waarmee gegevens als de onderduiklocaties ingevoerd kunnen worden en op een kaart zichtbaar worden.⁶⁹

Deze informatie over locaties van de onderduikplaatsen geeft extra informatie over het onderduiken in Aalten, zoals over de vraag of onderduiken alleen op het platteland bij boeren plaatsvond in Aalten of ook in de dorpen, en biedt zicht op de sociale structuur van Aalten en daarmee op het onderduiken in Aalten.

Met mijn scriptie hoop ik een leemte op te vullen in de geschiedschrijving over de Tweede Wereldoorlog door te onderzoeken waarom er relatief zoveel onderduikers opgevangen werden in Aalten.

1.5 Leeswijzer

In *Hoofdstuk 2 Onderduikers naar Aalten*, komt de reden van onderduik aan bod en waarom en hoe een onderduiker in Aalten terecht kwam en bij wie.

In *Hoofdstuk 3 Wat onderduikverleners bezielde* wordt nader ingegaan op waarom onderduikverleners ondanks het gevaar vluchtelingen een schuilplaats boden. Hierin wil ik de onderduikverleners zoveel mogelijk zelf aan het woord laten komen vanuit egodocumenten, biografieën en archiefstukken. In dit hoofdstuk komen zowel religieuze, politieke als sociale redenen aan bod.

Hoofdstuk 4 Kerk en geloof in Aalten geeft aan welke kerken er in Aalten waren en hun onderlinge verhouding, de preken van de voorgangers, de kerkbladen en hoe de kerken met de onderduikers omgingen. Hierbij staat de vraag centraal in hoeverre vanuit de kansels en kerkbladen opgeroepen werd tot het openstellen van het huis of de boerderij voor onderduikers.

Hoofdstuk 5 De sociale banden in Aalten gaat over het noaberschap, hoe de onderduikers leefden met de lokale bevolking en de verschillen tussen het Joodse en niet-Joodse onderduikersleven.

---

⁶⁸ https://research.vu.nl/ws/portalfiles/portal/91530427/Flyer_Mapping_Hiding_Places_Dutch.pdf, laatst geraadpleegd 01-04-2020.

⁶⁹ <https://storymaps.arcgis.com/>

Hoofdstuk 2 Onderduikers naar Aalten

Veel onderduikers wisten kennelijk de weg te vinden naar Aalten om daar onder te duiken. In dit hoofdstuk komt aan de orde waarom Aalten zo geschikt was om daar te schuilen, hoe de onderduikers Aalten wisten te vinden en op welke manier ze aan een onderduikadres kwamen.

Onderduikers zochten hun heil zowel in de stad als op het platteland, maar op het platteland was het gemakkelijker een schuilplaats te vinden dan in de stad. Daar kwamen razzia's minder vaak voor, terwijl de steden in het westen van Nederland regelmatig te maken hadden met razzia's.⁷⁰ De razzia's op Joden waren in de grote steden veel intensiever dan in kleine steden en dorpen. In de steden Amsterdam, Den Haag en Rotterdam werkte de Nederlandse politie samen met de Duitsers in het oppakken van Joden.⁷¹

De Achterhoek bood, aldus De Joode in zijn direct na de oorlog geschreven boek *Aalten in bezettingstijd*, een landschap met bos en struiken en vele boerderijen die door hun afgelegen ligging bij uitstek geschikt waren om een schuilplaats te bieden.⁷² Op afgelegen boerderijen was van een afstand al te zien of er een overvalwagen naderde. Ook waren de toegangswegen meestal niet verhard en vooral in de winter moeilijk begaanbaar.⁷³

Het karakter van de gemeente Aalten, waar nu Dinxperlo ook onder valt, is niet veel veranderd. Nog steeds kent het landschap rondom het dorp Aalten en het stadje Bredevoort veel boerderijen, die soms wel tweehonderd meter van elkaar afstaan, met kleine wegen naar deze boerderijen, omgeven door bomen die het zicht op de boerderijen ontnemen. Daarnaast zijn er kleine dorpjes of gehuchten, zoals Heurne, Dale, Barlo, IJzerlo en Lintelo. Aalten was en is het centrum van de gemeente.

---

⁷⁰ 'Onderduiken' in: Gerie de Jong, René Kok en Erik Somers, *Naar eer en geweten. Gewone Nederlanders in een ongewone tijd 1940-1945*, (Zwolle, 2001) 115-126, aldaar 115, 116.

⁷¹ Jozeph Michman, Hartog Beem en Dan Michman, *Pinkas. Geschiedenis van de joodse gemeenschap in Nederland* (Ede/Amsterdam en Nederlands-(Israëlitisch) kerkgenootschap 1992), 203.

⁷² De Joode, *Aalten in bezettingstijd*, 128, 129.

⁷³ Aleid Bonggen-Luiten, 'Onderduikers', in: Aleid Bonggen-Luiten ed., *Dwars door Barlo* (Aalten/Barlo 1995) 105-116, aldaar 113.

Figuur 1 Kaart van de gemeente Aalten tijdens de oorlog waarbij Wb staat voor buurtschap de Wolboom

2.1 Het aantal onderduikers

De gemeente Aalten ligt niet alleen in een hoek van de Achterhoek, maar grenst ook aan Duitsland. Dit bracht een eigen dynamiek met zich mee. Ds. Hans van Dongen uit Lichtenvoorde merkte tijdens de oorlog op dat de Achterhoeker vaak familie aan de andere kant van de grens heeft, en “van nature niet anti-Duits” is.⁷⁴ Dit beeld geeft aan dat het gebied aan de andere kant van de grens van de Achterhoek heel vertrouwd was en dat de grens Nederland-Duitsland daar geen harde barrière vormde.

Ook Duitse vluchtelingen wisten de grens te bereiken. Vanaf 1933, toen Hitler aan de macht kwam, probeerden honderden Joden, communisten en dienstweigeraars aan Hitlers terreur te ontsnappen door via de grensovergang bij Aalten uit te wijken naar Nederland. Na de Reichskristallnacht van 9 op 10 november 1938 kwam er een ware

---

⁷⁴ Van Dongen, *Memoires* (niet uitgegeven verslag in eigen beheer; Utrecht 1981) 72. Archief NOA.

vluchtelingenstroom van Joden op gang. Maar in plaats van een veilige opvang werden ze naar een vluchtelingenkamp gestuurd en moesten velen terug naar Duitsland.⁷⁵

Wat betreft de grenspositie van Aalten en de Achterhoek is een vergelijking met Limburg interessant. Ook deze provincie heeft te maken met landsgrenzen; zelfs met twee, zowel met Duitsland als met België. De Limburgers kenden het nationaalsocialisme daar zij veel zakelijke of privé-contacten over de grens in Duitsland hadden of er vakantie vierden. Volgens Van Hommerich in *Het Grote Gebod*, het gedenkboek van het verzet in LO en LKP tijdens de oorlog, is dit van grote invloed geweest op het verzetswerk in Limburg tijdens de oorlog.⁷⁶

De opmerkingen van Van Dongen en Van Hommerich sluiten aan bij wat Jan Brauer in zijn recente studie *Over de grens. De sociaal-politieke dynamiek in de Nederlands-Duitse grensregio's 1930-1940* aangeeft. Brauer ziet een politisering van de grensregio vanaf 1933, toen zowel de Duitse als de Nederlandse kant van de grens steeds scherper gecontroleerd werd. De Duitsers joegen de Joden Duitsland uit en de Nederlanders op hun beurt wilden de politieke neutraliteit handhaven. De voorheen nauwe banden op gebied van handel, economie en sociaal-cultureel vlak in de grensregio kwamen steeds sterker onder druk te staan. Volgens Brauer werkt de grens als een membraan: in rustige tijden is deze open, in roerige tijden werkt deze als een belemmering of zelfs als slot.⁷⁷ Dat gold ook voor Aalten: in de loop van de jaren dertig werd de grens een steeds grotere barrière.

Ondanks de steeds grotere grensbelemmeringen groeide de Joodse gemeenschap in Aalten van ongeveer tachtig mensen in de jaren dertig tot 140 vlak voor de oorlog. De Duitse Joden kwamen lang niet altijd via een officiële grensovergang, maar ook via weilanden, waar boeren meewerkten aan de mensensmokkel, zowel aan Duitse als aan de Nederlandse zijde. Zo was er een Nederlandse boer aan de Duitse kant van de grens die meehielp Joden in veiligheid te brengen.⁷⁸ Deze onofficiële vluchtroute via bossen, struikgewas en landwegen noemt Jan Brauer de groene grens.⁷⁹

---

⁷⁵ Hans de Beukelaar, 'Geen veilige vluchthaven', in: Beukelaar, Hans de, en Ben Boersema, *De oorlog onder één dak. Verhalen rond Markt 12 in Aalten* (IJzerlo 2010) 17-20, aldaar 17.

⁷⁶ L.E.M.A. van Hommerich, 'LO-Limburg' in: *Het Grote Gebod. Gedenkboek van het verzet in LO en LKP I*, (Ongewijzigde digitale editie van de vierde druk 2014) 323-345, aldaar 323.

⁷⁷ Brauer, *Over de grens*, 9-11.

⁷⁸ Peter Lurvink, *De Joodse gemeente in Aalten. Een geschiedenis 1630-1945* (Amsterdam/Zutphen 1991) 95, 133-135.

⁷⁹ Jan Brauer, *Over de grens. De sociaal-politieke dynamiek in de Nederlands-Duitse grensregio's 1930-1940* (Hilversum 2022) 14.

Kwamen voor de oorlog vluchtelingen uit Duitsland, tijdens de oorlog kwam de vraag naar een onderduikplaats van Joden en niet-Joden zoals Arbeitseinsatzweigeraars, militairen, piloten en studenten.

Deze onderduikers kwamen niet alleen uit de Achterhoek, maar uit vele streken. Zoals uit mijn betoog zal blijken, kwamen onderduikers uit Rotterdam, Amsterdam, maar ook uit Apeldoorn of Hoogeveen. Precieze getallen zijn er niet; wel dat in Aalten ongeveer 2500 onderduikers een schuilplaats kregen, waarvan 1600 á 1700 geen vrienden of familie hadden in Aalten.⁸⁰

De samenstellers van *Het Grote Gebod* hebben geprobeerd het aantal onderduikers in heel Nederland en per stad en streek te berekenen. Ze gingen daarbij uit van het aantal onderduikers dat door de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers, de LO, in de zomer van 1944 verzorgd werden als indicatie voor het totale aantal onderduikers. De redacteuren kwamen uit op een aantal van 200.000-300.000 onderduikers in Nederland, ofwel een onderduiker per veertig inwoners. In Aalten zorgde de LO-afdeling voor 2500 onderduikers; dat is een onderduiker per tien inwoners.⁸¹

De samenstellers hielden daarbij rekening met het feit dat er onderduikers door andere organisaties dan de LO verzorgd werden en dat sommige onderduikers geen hulp kregen van welke organisatie dan ook en dus niet over bonkaarten beschikten. Het onderduiken op het platteland was goed geregeld. Bijna alle plaatselijke afdelingen van de LO wisten hoe de stand van het onderduiken in hun gebied was.⁸²

Er werd geen landelijke administratie bijgehouden van het aantal onderduikers en waar ze zaten. Maar dat er plaatselijk een beeld bestond van waar onderduikers zaten, blijkt uit het onderduikersboekje dat werd bijgehouden door Gerrit-Hendrik van Eerden, die op zijn vaders boerderij 't Ruwhof ondergedoken zat. Het boekje is nog in het bezit van diens zoon en deze liet mij het boekje zien. Niet alleen Gerrit-Hendrik, maar ook jongens die van verder kwamen werden erin vermeld, net als de registratie van benodigde bonkaarten.⁸³

---

⁸⁰ De Joode, *Aalten in bezettingstijd*, 120.

⁸¹ 'Voorwoord, opdracht, inhoud' in: *Het Grote Gebod. Gedenkboek van het verzet in LO en LKP I*, (Kampen 1989; ongewijzigde digitale editie van de vierde druk 2014) voorblad. En: 'Statistische Gegevens', *Het Grote Gebod II*, 598-616, aldaar 598-602.

⁸² 'Statistische Gegevens', *Het Grote Gebod II*, 599- 602.

⁸³ Interview met Gerrit-Hendrik van Eerden., 10 december 2021 op 't Ruwhof, Dale.

N ^o	Adres	NAAM	ADRES.	Geboren.	N ^o Inlogval
1	I-16	W. J. Kroskamp	Yzendo 56	20 Nov. 24	7311.
2	I-25	Joh. van Eerden	Dale 05	2 April 24	8277.
3	I-24	G. H. van Eerden	Dale 05	27 Nov. 22	8276.
				1 Febr. 24	6799.

Figuur 2 Gedeelte uit het onderduikersboekje met Gerrit-Hendrik van Eerden als onderduiker bij zijn vader.

Opvallend is dat er een dergelijk boekje bijgehouden werd: een dergelijke administratie moest niet in Duitse handen komen.

2.2 Het vooroorlogse Aalten

In het vooroorlogse Aalten was de bevolking gemêleerd. Naast gereformeerden, hervormden en katholieken waren er ook Joden. Tussen deze groepen waren er tegenstellingen en volgens Lurvink soms ook vechtpartijen. Tussen protestanten en katholieken, maar ook met Joden. Toch waren er ook goede contacten tussen Joden en niet-Joden. De Joden deden volop mee in het economische en sociale leven. Maar toch had de Joodse gemeenschap een eigen identiteit binnen de Aaltense gemeenschap.⁸⁴

Een indicatie van hoe de Aaltenaren naar Joden keken zijn de verkiezingsuitslagen in de jaren dertig. De aanhang van de NSB in Aalten was niet zo groot: bij de verkiezingen voor Provinciale Staten in 1939 kreeg deze partij 7,67 procent, de ARP daarentegen 39,33 procent.⁸⁵ Opvallend is overigens het verschil binnen de gemeente Aalten van de stemmers op de NSB. Van de op de NSB uitgebrachte stemmen kwam 26,3 procent uit Bredevoort. Bredevoort is een voormalige garnizoenstad die in 1755 haar garnizoen verloor en daarmee ook veel bedrijvigheid. Pas aan het einde van de negentiende eeuw kreeg het stadje een station en een textiel fabriek waardoor Bredevoort opbloede. Echter, vanwege de crisis van de jaren dertig redde de textiel fabriek het niet en werd het station gesloten, zodat de inwoners van Bredevoort op het station van Aalten aangewezen waren.⁸⁶

⁸⁴ Lurvink, *De Joodse gemeente in Aalten*, 130, 131.

⁸⁵ [Provinciale Staten - 19 april 1939 - Verkiezingsuitslagen](#), laatst geraadpleegd op 18 januari 2023.

⁸⁶ https://nl.wikipedia.org/wiki/Geschiedenis_van_Bredevoort#De_Tweede_Wereldoorlog, laatst geraadpleegd op 18 januari 2023.

Het hoge percentage stemmen op de NSB zou te maken kunnen hebben met de crisis van de jaren dertig, die in Bredevoort met de sluiting van de textielfabriek en het station diepe sporen naliet. Welk percentage op de ARP stemde in Bredevoort, heb ik echter niet kunnen achterhalen.

De vergelijking met de buurgemeente Winterswijk was groot: daar kreeg de NSB 11,62 procent en de ARP 8,31 procent.⁸⁷ Het verschil heeft onder meer te maken met het naar verhouding grote aantal gereformeerden in Aalten. In hoofdstuk vier kom ik daar uitgebreid op terug, maar om alvast een indicatie te geven: in 1940 was 34,6 procent van de gemeente Aalten gereformeerd.⁸⁸ Dit gold overigens niet voor Bredevoort, waar geen gereformeerde kerk was: de Bredevoortse gereformeerden kerkten in het dorp Aalten. Pas na de oorlog kreeg Bredevoort een eigen kerkgebouw.⁸⁹ Het percentage gereformeerden zal daarom in Bredevoort kleiner zijn geweest dan in Aalten zelf.

In Winterswijk was 7 procent van de bevolking gereformeerd. De landelijke Gereformeerde Kerk had medio jaren dertig het lidmaatschap van de NSB onverenigbaar verklaard met de gereformeerde belijdenis. Dit standpunt had in Winterswijk vanwege het kleine percentage gereformeerden dus minder invloed. Ook was de plaatselijke leider van de NSB, dr. Bos, een geliefde veearts die vertrouwen genoot bij velen in de buurtschappen en in Winterswijk zelf. Dr. Bos werd in 1942 burgemeester van Winterswijk.⁹⁰ Opvallend is dat de oprichtster van de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers, Heleen Kuipers-Rietberg, uit deze gemeente vandaan kwam.

Hitler had aan het einde van de jaren dertig steeds meer terrein gewonnen waardoor de internationale politieke spanningen steeds verder opliepen. De Nederlandse regering voelde zich daarom vanaf april 1939 genoodzaakt langs de hele grens met Duitsland militaire bewakingsdiensten in te stellen. Aalten kreeg daarom een grenswachtdetachement en er werden militairen in Aaltense boerderijen ingekwartierd. Tevens werden mitrailleursnesten bij de bruggen en wegversperringen aangebracht.⁹¹

---

⁸⁷ Provinciale Staten - 19 april 1939 - Verkiezingsuitslagen, laatst geraadpleegd op 22 november 2022.

⁸⁸ J.G. ter Horst, *Een kerk in de lens. Anderhalve eeuw gereformeerden in Aalten* (Aalten 1994) 5.

⁸⁹ <https://oudaalten.nl/gemeenschap/religie/kerken/koppelkerk-bredevoort/>, laatst geraadpleegd op 18 januari 2023.

⁹⁰ Eppo Kuipers, *Er was nog zoveel werk te doen. Tante Riek en oom Piet in de jaren '40-'45* (Winterwijk 1988) 12. En: https://www.biografischwoordenboek gelderland.nl/bio/3_Willem_Pieter_Cornelis_Bos, laatst geraadpleegd op 22 november 2022.

⁹¹ Ter Horst, *Aalten in oorlogstijd*, 7, 8, 11, 17. En: Brauer, *Over de grens*, 12.

Volgens Ter Horst zagen de mensen in Aalten de bewaking en wegversperringen, maar wilden ze eigenlijk niet aan oorlog denken. Men verwachtte dat het wel mee zou vallen, net zoals de sfeer aan de grens rust uitstraalde: de patrouillerende soldaten aan weerszijden van de grens maakten wel eens een praatje met elkaar.⁹²

Figuur 3 Patrouillerende soldaten bij de grens tussen Heurne en het Duitse Hemden

Toen Hitler in het voorjaar van 1940 Denemarken en Noorwegen in korte tijd wist te bezetten, nam de spanning in Nederland toe. Op 8 mei werden de verloven van militairen ingetrokken en werden in Aalten op verschillende wegen nog extra versperringen aangebracht om het binnentrekkende Duitsers moeilijk te maken. Ook in de nacht van 9 op 10 mei werden extra wegversperringen aangebracht, maar degenen die daar mee bezig waren hoorden de eerste vliegtuigen al aankomen.⁹³

2.3 Het ware gezicht van de Duitse bezetter

In de meidagen van 1940 zagen de Aaltenaren de Duitse soldaten op motoren en legerauto's Nederland binnenkomen. De oorlog was een feit. Mensen voelden zich overrompeld door de Duitse inval. Op zondag 12 mei, Eerste Pinksterdag, zaten de Aaltense kerken vol. Toen Generaal Winkelman op 14 mei meldde dat Nederland capituleerde, voelden velen zich terneergeslagen. Ook kwamen er berichten binnen van gesneuvelde en krijgsgevangen gemaakte Aaltenaren.⁹⁴

Na de capitulatie op 14 mei was de eerste indruk bij velen dat het met de Duitsers als bezettende macht wel meeviel. De Duitsers gedroegen zich netjes. Maar de

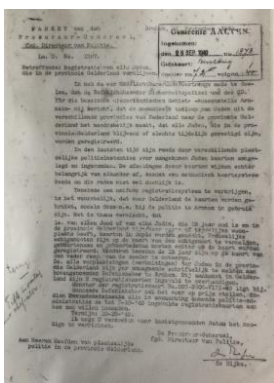
---

⁹² Ter Horst, *Aalten in oorlogstijd*, 8, 17.

⁹³ Ibidem, 19-20.

⁹⁴ Ibidem, 21-27.

eerste deuken in het rooskleurige beeld waren al in de zomer van 1940 te zien. Zo moesten begin juli 1940 alle Joden hun post bij de luchtbescherming verlaten. Op 28 september 1940 kregen de Gelderse burgemeesters de opdracht van het parket van procureur-generaal De Visser om op 10 oktober een lijst in te leveren met daarop de persoons- en adresgegevens van de Joden in hun gemeente. Ook de Aaltense burgemeester voldeed aan de opdracht. Gelderland liep hierin voorop op de landelijke registratie van alle Joden in Nederland begin 1941. De Gelderse registratie kreeg weinig ruchtbaarheid.⁹⁵

Figuur 4 Registratieopdracht van 28 september 1940

In het najaar van 1940 moesten alle ambtenaren aangeven of ze wel of niet van Joodse afkomst waren: de zogenaamde Ariërverklaring. Ook moesten ondernemingen met Joodse eigenaren of directeurs aangemeld worden. De Duitsers begonnen de Joden apart te zetten in de Nederlandse samenleving. Ook in Aalten werd de registratie van Joodse ambtenaren ter hand genomen. Bij de gemeente, inclusief de openbare school en het personeel van het zwembad, werkten 106 mensen op een bevolking van 12.073 inwoners, waarvan 65 Joden per 31 december 1939. 106 Ariërverklaringen zijn in het archief van de gemeente gevonden.⁹⁶ Een opvallend detail, waaruit blijkt dat bij de Aaltense ambtenaren geen moeite hadden met deze verklaring.

De Jong geeft aan dat maar weinig ambtenaren de Ariërverklaring niet hebben getekend. Op niet-tekenen zou ontslag volgen, zo werd er door de bezetter gedreigd. Uiteindelijk bleef het bij een berisping. De Ariërverklaring werd ook van

⁹⁵ Lurvink, *De Joodse gemeente in Aalten*, 136, 137.

⁹⁶ L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 1939-1945 IV: Mei '40 – maart '41, tweede helft* (Den Haag 1972), 752, 759-761. En: Lurvink, *De Joodse gemeente in Aalten*, 138, 139.

onderwijspersoneel verwacht, van zowel openbare scholen als van bijzondere scholen, daar zij ook staatssubsidie kregen. Protestantse bijzondere scholen gaven een machtiging af naar het overkoepelend bestuurscollege, de Schoolraad, maar kwamen snel terug op deze handelswijze. Want van degenen die hun verklaring ingestuurd hadden, kregen verschillenden er later spijt van en werden verzetsstrijders tegen de Duitsers.⁹⁷

Nieuw voor de Nederlanders was de invoering van het persoonsbewijs. Deze werd met ingang van 1 oktober 1940 verplicht voor elke Nederlander vanaf 15 jaar.⁹⁸ Een volgende stap was ontslag van Joden uit overheidsdienst, op 29 november 1940, als voorbode voor nog veel meer anti-Joodse maatregelen. De maatregelen stapelden zich op. Op 11 februari 1941 stond in de *Aaltense Courant* de oproep dat de Joden zich dienden aan te melden, zoals in heel Nederland de Joden zich moesten laten registreren.⁹⁹

Op 3 juli 1941 volgde de bepaling dat Joden in hun persoonsbewijs een J moesten hebben staan en per 1 september, zo liet de Aaltense burgemeester op last van de Duitsers aan de schoolbesturen weten, mochten de Joodse leerlingen niet meer naar hun gewone school. Ze moesten voortaan Joods onderwijs volgen. Aaltense Joodse kinderen moesten daarvoor naar Winterswijk. Het ging om één leerling van de Christelijke ULO en zes van de openbare lagere school. De andere scholen meldden officieel dat zij geen Joodse leerlingen hadden. De kosten van de Joodse school in Winterswijk moesten de Joden zelf opbrengen; wel was een subsidie mogelijk voor de extra reiskosten. Een paar weken later volgde weer een verdere beperking: toen mochten Joden niet meer verhuizen en werden Joodse winkels geliquideerd.¹⁰⁰

In 1942 werden de maatregelen steeds stringenter. De borden Verboden voor Joden kwamen bij stations, ziekenhuizen en bibliotheken te hangen. Begin mei werd de Jodenster ingevoerd en vanaf 26 augustus 1942 mochten Joden van geen enkele vorm van vervoer gebruik maken. Voor Joden was het moment gekomen om te kiezen wel of niet onder te duiken. De deportaties waren inmiddels vanaf de zomer 1942 al begonnen. Deze werden administratief vergemakkelijkt door de lijsten die de gemeentes moesten

---

⁹⁷ De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden*, IV, 763, 764.

⁹⁸ Ter Horst, *Aalten in oorlogstijd*, 38.

⁹⁹ Lurvink, *Joodse gemeente in Aalten*, 141-143.

¹⁰⁰ *Ibidem*, 144-146.

aanleveren, zo ook van Aaltense Joden die in vijfvoud op de eis van de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung* te Amsterdam op 13 juli 1942 werd opgestuurd.¹⁰¹

2.4 Joodse onderduikers op zoek naar een veilig adres

Voor de Joden die wilden onderduiken, rees de vraag bij wie ze een veilig onderdak konden krijgen. Een organisatie om hen daarbij te helpen was er (nog) niet. Ze moesten het zelf organiseren. De veehandelaren kenden de streek en hun klanten, de boeren, op hun duimpje en wisten bij wie ze konden vragen om een onderduikadres.

De Joodse veehandelaar Weijel uit Aalten ging bij klanten langs om onderdak te regelen voor zichzelf, zijn vrouw en zijn kinderen. Een van zijn zoons, Jaap, woonde in Amsterdam en was pas getrouwd. De veehandelaar vond voor hem en zijn vrouw een adres bij een boer in het buurtschap de Haart. Het jonge stel ging daarheen in de verwachting dat ze er een paar weken zouden moeten verblijven. Het werden twee en een half jaar. In het dagboek schrijft Jaap Weijel op 11 september: “Vader gaat al om half 8 op pad voor een wandeling van 1½ uur om onderdak voor ons te krijgen (...) Tegen 12 uur komt vader terug en vertelt dat hij onderdak voor ons gevonden heeft voor 14 dagen. Tenminste een begin; over 14 dagen zullen we weer verder zien.”¹⁰² Het bleek niet eenvoudig om aan een onderduikadres te komen.

Ook de Aaltense Joodse veehandelaar Kropveld zocht onderduikadressen voor zijn familie. Hij besepte al vanaf het begin van de oorlog dat het voor de Joden verkeerd zou gaan en hij organiseerde zelf adressen voor zijn familie. Hetzelfde gold voor de vader van Sallo van Gelder, die zijn zesjarig zoontje onderbracht bij een boerderij bij Aalten, bij de familie te Lindert.¹⁰³

Maar ook via een langere weg vonden Joodse onderduikers soms een plaats en kwamen ze in Aalten uit. De lerares Hebreeuws aan het Stedelijk Gymnasium in Den Haag, ds. Nicolette Bruining, kende mevrouw Monnik, de echtgenote van de Aaltense burgemeester Monnik, die op zijn beurt ds. Gerritsma van de Aaltense Westerkerk kende. Deze vroeg daarop aan Hendrika Rots, een weduwe en moeder van drie kinderen, of zij het achtjarige meisje Anita Waisvisz zou willen opvangen in haar gezin

---

¹⁰¹ Op 27 april, voor elke Jood vanaf 6 jaar, Ter Horst, *Aalten in oorlogstijd*, 54. En: Lurvink, *Joodse gemeente in Aalten*, 149, 150, 153.

¹⁰² *Gedoken. Dagboek van Fien Weijel-Aleng en Jaap Weijel*, 14, 15. Dia's op site NIOD: 13, 14.

¹⁰³ *Onderduiken in de grensstreek*, Teksten expositie 2016. Archief NOA, 1.1. en 7.4.

aan de Hogestraat in Aalten. Onduidelijk is of zij wist dat het een Joods meisje was. Volgens haar dochter Dien niet, maar volgens Anita, die daar door het leven ging als Nita Visser, wel. Het meisje werd behandeld als een eigen dochter en bleef in het gezin Rots van 1942-1945. Ze ging mee naar de kerk en naar school; echter was haar naam daar niet in de administratie terug te vinden. Mevrouw Rots ving ook andere onderduikers op; Dien Rots geeft later aan dat niet alleen bij hen thuis, maar ook bij anderen in de straat en in heel Aalten veel onderduikers zaten.¹⁰⁴

Volgens De Jong kwamen ook Joden vanuit Amsterdam door toedoen van de Amsterdammer Henk Dienske naar de Achterhoek en vooral naar Aalten. Vanaf de zomer van 1942 zorgde hij via zijn relaties vanuit de gereformeerde kerk en de ARP dat Amsterdamse Joden daar een veilig onderkomen kregen.¹⁰⁵ In de literatuur over Aalten wordt Dienske niet genoemd en ook de familie van Dienske weet niet van zijn connecties met Aalten, zo bleek uit mijn gesprek met Maurits Dienske, de achterneef van Henk Dienske.¹⁰⁶

Niet alleen in Aalten, maar ook in de omgeving van Aalten waren er mensen die zich inzetten voor de vervolgte Joden. In de buurgemeente van Aalten, in Varsseveld, probeerde burgemeester Boot hen zoveel mogelijk uit de handen van de Duitsers te houden. Zo seinde hij vertrouwde mensen in wanneer er razzia's op handen waren, zoals oom Hendrik van Willem en Dina Geurink. Deze Hendrik zorgde ervoor dat in 1941 de neven Jonny en Sallo Levy, die bij hem op boerderij Entink verbleven, tijdelijk bij zijn oomzegger Willem Geurink in Lichtenvoorde, een andere buurgemeente van Aalten, terecht kwamen. Jonny en Sallo Levy gingen na een ruime week weer terug toen de kust weer veilig leek. Tot oom Hendrik in 1943 weer bij Willem en Dina aanklopte voor onderdak voor Jonny en zijn broer Helmut en later ook broer Leon, die er toen tot het einde van de oorlog bleven.¹⁰⁷

---

¹⁰⁴ Gerda Brethouwer, ed., *De vrouw als spil van het verzet. Een nieuwe kijk op de actieve rol van vrouwen in het verzet* tent.cat. Nationaal Onderduikmuseum Aalten (Aalten 2018) 26-29.

¹⁰⁵ L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden*, VII, 770.

¹⁰⁶ Gesprek met Maurits Dienske, 7 september 2022 te Amsterdam. Maurits is de kleinzoon van de broer van Henk.

¹⁰⁷ Geurink en Geurink-Wisselink, *Om niet te vergeten*, 82-84, 103.

2.5 Niet-Joodse onderduikers

De Joden waren niet de enigen die een veilig heenkomen zochten; er waren ook andere categorieën mensen die een schuilplaats zochten. Al in het directe begin van de oorlog kwamen Franse krijgsgevangenen langs die na de capitulatie ontsnapt waren en terug naar huis wilden. De meeste van hen gingen via Limburg weer naar het zuiden; enkelen kwamen ook via de Achterhoekse grens Nederland binnen.¹⁰⁸

Daarnaast zochten mensen een veilig heenkomen op grond van hun geweten, omdat ze geen gehoor wilden geven aan de oproep voor de Arbeidsdienst, of wilden ze als student de loyaliteitsverklaring niet tekenen.¹⁰⁹

De Arbeidsdienst die in maart 1941 opgericht werd, was bedoeld als leerschool in het nationaalsocialisme. In het begin was deze nog vrijwillig, maar vanaf 1 april 1942 werd deze verplicht voor nieuwe ambtenaren, aankomende studenten en aankomende onderwijzers van niet-openbare scholen. Zij die ambtenaar, onderwijzer of student waren in de leeftijd van 18-22 moesten een jaar in de Arbeidsdienst. De verplichting werd door velen ontdoken. Maar op 24 september werd deze verplicht voor alle jonge mannen van 18 jaar. De vraag rees op om hier wel of geen gehoor aan te geven.¹¹⁰

Een andere groep onderduikers waren de studenten die op 13 april 1943 een loyaliteitsverklaring moesten hebben getekend. Wie weigerde moest zich op 6 mei melden. Een groot gedeelte van de studenten weigerde te tekenen en dook onder.¹¹¹

Veel onderduikers zochten een schuilplaats om aan de Arbeitseinsatz te ontkomen. Deze bestond al in 1940 toen werklozen naar Duitsland werden gestuurd om daar te werken, op straffe van verlies van de werklozensteun. Het jaar erop, in 1941, werd in bedrijven gezocht naar arbeidskrachten die er gemist konden worden. Verzet werd hiertegen nog niet geboden, maar de weerstand begon te groeien. Deze arbeidskrachten betitelt Norel “Hitlers slaven”.¹¹²

In 1943 eiste de bezetter veel meer arbeidskrachten op. Bedrijven werden nog eens en veel grondiger doorgelicht en iedereen die gemist kon worden diende zich te

---

¹⁰⁸ K. Norel, ‘Hoofdstuk 1. De onderduiker’, in: *Het Grote Gebod II* (digitale editie; Kampen 2014) 3-48, aldaar 4, 5.

¹⁰⁹ Vanwege het feit dat het een Duitse dwangmaatregel is, en in veel literatuur ook zo genoemd wordt, houd ik de Duitse benaming aan.

¹¹⁰ Norel, ‘Hoofdstuk 1. De onderduiker’, *Het Grote Gebod II*, 20, 21.

¹¹¹ *Ibidem*, 26-29.

¹¹² *Ibidem*, 30, 31.

melden. Ook mannen met als geboortjaar 1921, 1922, of 1923 kregen een oproep. Er werden wel pogingen ondernomen om aan tewerkstelling in Duitsland te ontkomen, maar de meeste arbeidsbureaus werkten niet mee om een vrijstelling af te geven. Soms hielp het om bij de keuring vooral zich ziek te houden, maar als deze list ook niet werkte was onderduiken de enige optie om aan tewerkstelling te ontkomen.¹¹³

Het aantal onderduikers in Nederland nam verder toe toen op 29 april 1943 het bevel kwam dat alle Nederlandse militairen zich moesten melden voor krijgsgevangenschap. Dit bevel wekte grote weerstand op, en er werd op diverse plaatsen gestaakt, maar de Duitse bezetter sloeg de opstandige geest neer. Radio Oranje gaf aan rustig te blijven, zich niet te melden en eventueel onder te duiken. Er hadden ongeveer 400.000 militairen zich moeten melden. Volgens Norel zorgde dit bevel tot krijgsgevangenschap ervoor dat op het platteland de bereidheid tot bieden van onderduikplaatsen veel groter werd, alsof het platteland ontwaakte. Het aantal onderduikplaatsen, waar eerst nog een gebrek aan was, steeg. Er werd door de illegale pers, de LO en door de ARP opgeroepen zich niet te melden, maar van de eerste lichteningen durfden velen zich er niet aan te onttrekken. Toch steeg de moed, en de Duitsers hebben de weigeraars niet actief opgespoord.¹¹⁴

Naast de Joodse onderduikers, Arbeidsdienstweigeraars en studenten vroegen ook geallieerde piloten om hulp. Niet alleen in Aalten, maar in de hele grensregio stond veel luchtafweergeschut opgesteld en werden veel geallieerde vliegtuigen uit de lucht geschoten. De Duitsers maakten jacht op de overlevenden van een crash, maar meestal werden ze tijdig opgevangen door verzetsmensen en via een zogenaamde pilotenlijn in veiligheid gebracht.

Lichtenvoorde, dichtbij Aalten gelegen, was het centrum van deze pilotenlijn in de Achterhoek en werd daarom ook wel Klein Engeland genoemd. Het groepje verzetsmensen in Lichtenvoorde, met wachtmeester Joep ter Haar als een van de initiatiefnemers en bijgestaan door onder andere Marin Lelivelt en Hendrik Leemreize, hebben veel piloten geholpen.¹¹⁵

Daarnaast kwamen ook piloten in Aalten terecht, zoals Frank Dell die letterlijk met zijn bommenwerper *Mosquito* uit de lucht viel op 15 oktober 1944 in de buurt van

---

¹¹³ Ibidem, 31, 32.

¹¹⁴ Ibidem, 37-39.

¹¹⁵ Kleisen, *Verzet Verraad Vrijheid*, 109-111.

Münster. Hij wist lopend de grens te bereiken en kwam uiteindelijk bij de familie Prinzen terecht. In hoofdstuk drie komen hij en zijn onderduikverleners verder aan de orde.¹¹⁶

Figuur 5 De piloten vluchtlijn

Het beeld dat dat de onderduikers zich om diverse redenen schuil moesten houden voor de Duitsers wordt bevestigd uit de bronnen die ik heb bestudeerd, zowel uit de literatuur als uit egodocumenten en biografieën. Ook in Aalten waren de onderduikredenen heel divers.

2.6 Aankomst in Aalten

Naast Joden en neergeschoten piloten kwamen ook andere categorieën onderduikers schuilen in Aalten. Zij bereikten hun Aaltense onderduikplaats op een andere manier. Uit de verhalen van de onderduikers en de onderduikverleners is op te maken hoe onderduikers op hun onderduikplaats in Aalten terecht kwamen.

Zo kwam Rotterdamse Bas Berger in Aalten terecht via zijn broertjes Jan en Wout, die in 1941 op vakantie gingen op de boerderij van de familie Geurink. Deze vakantie was het resultaat van een actie van de Rotterdamse predikant ds. Delleman, voorheen predikant in Aalten, om Rotterdamse kinderen op vakantie te sturen in Aalten en directe omgeving. Toen Bas in de zomer van 1942 een onderduikplaats nodig had,

---

¹¹⁶ *Onderduiken in de grensstreek*, 3.3.

kon hij terecht bij Willem en Dinie Geurink. Deze boden wat later ook onderdak aan de broers Levy. En Bas bleek niet de enige Rotterdammer in de Achterhoek; er kwamen veel meer uit de havenstad.¹¹⁷

Niet alleen kwamen Rotterdamse onderduikers naar Aalten via vakantiekinderen, ook stuurden Delleman en zijn collega ds. Veenhuizen uit Rotterdam-Delfshaven zelf onderduikers naar Aalten.¹¹⁸ Kennelijk vond Delleman Aalten heel geschikt vanwege de streek en de instelling van de mensen om onderduikers te herbergen.

Maar ook van elders kwamen onderduikers naar Aalten, zoals bijvoorbeeld de Utrechter Cornelis Verheule. Hij wilde niet voor de Duitsers werken, maar zag in 1942 geen mogelijkheden om er onderuit te komen.¹¹⁹ Hij kwam te werken in Duitsland, werd er ziek en mocht in januari 1943 weer naar huis, mits hij vrijwillig weer zou werken voor Duitsland. Maar toen hij in maart 1943 weer goed werd gekeurd, wilde hij niet. Zijn predikant, ds. Zwart - die net als ds. Delleman in Rotterdam eerder in Aalten op de preekstoel gestaan had - gaf hem een brief mee voor Jan Wikkerink. Verheule kreeg het advies van de stationschef om de tramlijn te volgen, kwam op het afgesproken adres en werd daar opgevangen door Henny, een van de dochters van Jan Wikkerink. Naderhand volgde een gesprek met Jan Wikkerink.¹²⁰

Ook Peter van Essen uit Wiessel, vlakbij Apeldoorn, beschrijft in zijn dagboek dat hij niet voor de Duitsers wilde werken. Hij had gehoord dat er een organisatie was voor onderduikers, maar hij wist niet hoe hij zich kon onttrekken aan de meldingsoproep. Via iemand van zijn kerk kreeg hij de mogelijkheid in Aalten onder te duiken, met ook voor hem de instructie de rails in Aalten te volgen om zo aan de Patrimoniumstraat 12 aan te komen, het adres van Wikkerink. Ook bij hem deed Henny Wikkerink open en even later sprak haar vader met Peter en stelde hem gerust met de belofte dat hij een schuilplaats voor hem zou vinden. Tegelijk met Peter kwamen die dag nog zes jongens aan en zoals Van Essen aangeeft: “gaat deze activiteit dag aan dag door.”¹²¹

---

¹¹⁷ Geurink en Geurink-Wisseling, *Om niet te vergeten*, 81, 83.

¹¹⁸ Ter Horst, *Kerk in de lens*, 116.

¹¹⁹ C. Verheule, *Verslag onderduikperiode*, 1. Archief NOA, map 5.

¹²⁰ Verheule, *Verslag onderduikperiode*, 2-4.

¹²¹ Van Essen, *Oorlogsdagboek*, 7, 8, 11, 12.

Geert Lenten uit Hoogeveen vertelt in zijn verhaal *Waart Ow* dat hij eerst bij een oom en tante in Alphen aan de Rijn een maand onderdook, maar dat hij een veiliger adres nodig had. Zijn vader zocht contact met het verzet, waarop Geert bericht kreeg dat hij per trein naar Utrecht moest reizen om daarna samen met een zekere A.R. Zandbergen met de trein naar de Achterhoek te gaan. Tijdens deze reis kreeg Lenten al te horen dat het motto horen, zien en zwijgen was. Na zijn kennismaking met Ome Jan Wikkerink kreeg hij van hem instructies waar hij zich aan moest houden. Zo diende hij zich bewust te zijn van het feit dat zijn gastheer en gastvrouw hun leven voor hem op het spel zetten en werd hem verteld hoe het met bonkaarten geregeld werd. Wikkerink belde vervolgens naar iemand met de mededeling dat “hij het door hem bestelde ‘schoorsteentegeltje’ had ontvangen en dat dit afgehaald kon worden. Naar zijn mening zou het merakels passen bij de schoorsteen.” Lenten had wel in de gaten dat hij het bewuste tegeltje was.¹²²

Uit de verhalen van onderduikers over hun aankomst blijkt dat Jan Wikkerink een centrale rol had in de opvang van onderduikers in Aalten. Ook blijkt dat hij in Nederland via kerkelijke lijnen bekend was als opvangadres voor onderduikers. Maar hij deed het niet alleen: hij had een netwerk van mensen om zich heen waar hij onderduikers naar toe kon laten brengen en met wie hij in het verzet samenwerkte.

2.7 Een onderduikplaats gekregen

De nieuwe onderduikers kregen dus vaak Patrimoniumstraat 12 als adres op, het adres van ‘Ome Jan’, ofwel Jan Wikkerink, de contactpersoon van het verzet in Aalten. Na aankomst op het Aaltense station dienden ze volgens de opgegeven instructies vanaf het perron de tramlijn naar de Patrimoniumstraat te volgen en stonden dan bij Wikkerink op de stoep.¹²³

---

¹²² Geert Lenten, *Waart Ow. Flitsen uit het leven van een onderduiker II*, Archief NOA. map 4.

¹²³ Ter Horst, *Aalten in oorlogstijd*, 70, 72.

Figuur 6 Patrimoniumstraat 12 na de door de Duitsers aangestoken brand op 17 oktober 1944

Jan Wikkerink was getrouwd met Dela, ‘Tante Dela’, en zorgde samen met haar en hun oudste drie dochters Lien, Jo en Henny voor de opvang van vluchtelingen. Zelf hadden ze ook onderduikers, waaronder een Joodse baby. Hun dochters waren actief als koeriersters en verspreidden illegale bladen als Trouw. Hij stond in nauwe verbinding met de oprichters van de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers, ‘de LO’, Helena Theodora Kuipers-Rietberg en ds. Slomp. De aspirant-onderduikers die bij hen op de stoep stonden werden door Dela Wikkerink, of door Lien, Jo of Hennie binnengelaten, en met hen werd een gesprek aangegaan. ‘Ome Jan’ onderzocht of de verhalen van de mannen klopten en ging op zoek naar onderduikadressen.¹²⁴

Figuur 7 Jan Wikkerink, alias Ome Jan

Wikkerink organiseerde niet alleen schuilplaatsen, maar zorgde er ook voor dat er op diverse plekken schuilhokken voor onderduikers gerealiseerd werden, zoals onder vloeren en in kasten, waar onderduikers zich in konden verstoppen bij naderend gevaar.¹²⁵

---

¹²⁴ Brethouwer, ed., *De vrouw als spil van het verzet*. 3, 12, 14, 33.

¹²⁵ Westmeijer, *Zwarte Kees*, 50, 51.

Ook stond hij bekend als een betrouwbare en vakbekwame aannemer en kende iedereen. Hij kon ook met overtuiging spreken, had een talent voor organiseren en kon mensen overreden als het ging om het bieden van een onderduikplaats.¹²⁶ Hij kon het netwerk vanuit zijn vak als aannemer goed inzetten voor het verzetswerk.

Het gebeurde nogal eens dat Wikkerink onderduikers eerst naar een doorgangsadres stuurde, waar onderduikers dan enkele dagen of maar enkele uren verbleven, om van daar naar een meer permanent onderduikadres te gaan. Een belangrijk onderduikadres was boerderij 't Ruwhof van de familie Van Eerden, gelegen tussen de buurtschappen Dale en Barlo in de gemeente Aalten.¹²⁷

Ook de boerderij van Sina en Jan Ligterink was een eerste opvangadres voor onderduikers. Deze Sina was een zus van Van Eerden van 't Ruwhof. De boerderij en klompenmakerij van Sina en Jan Ligterink, De Scheper, was een adres waar de Duitsers niet moesten komen, niet alleen vanwege onderduikers, maar ook omdat Jan Ligterink een belangrijke man was in het verzet in het dorpje Barlo.¹²⁸

De reden dat een aantal boerderijen een eerste opvangadres waren, had te maken met het bezit van een telefoon. Op boerderij 't Ruwhof, De Scheper, maar ook op de Koekoek, waar Peter van Essen zat bij de familie Ter Horst, en enkele andere was telefoon aanwezig zodat met een enkele codezin als "Kump owleu tante nog aeten? of anderzijds de melding doorgegeven kon worden dat er weer onderduikers aankwamen.¹²⁹

Op sommige onderduikadressen in de gemeente Aalten bleken meerdere onderduikers te zitten, elk met een andere motief om zich schuil te houden voor de Duitsers. Een goed voorbeeld hiervan is de boerderij van de familie Wiggers bij Dale, waar op gezette tijden illegale werkers overnachtten, waar de Joodse familie Meijler onderdak kreeg, net als een student, piloten en in het laatste halfjaar ook de Aaltense burgemeester Monnik, die in september 1944 weigerde nog langer namen van Aaltenaren door te geven aan de Duitsers voor graafwerk bij Zevenaar.¹³⁰

Verzetsmensen hadden echter zelf het liefst geen onderduikers in huis, omdat het risico op een inval te groot was. Op een onderduikadres moesten geen andere

---

¹²⁶ Anton Nusselder, *Jan Wikkerink. Bescheiden en vastberaden. Lezing bij de herplaatsing van de buste van Jan Wikkerink in het Onderduikmuseum te Aalten, 26 maart 2010*, 10, 13. Archief NOA.

¹²⁷ Van Eerden, *'t Ruwhof*, 5, 12, 23.

¹²⁸ *Ibidem*, 12.

¹²⁹ *Ibidem*, 25.

¹³⁰ Wikkerink, *Dale39*, 35-40.

verzetsactiviteiten plaats vinden: verzorging van onderduikers was al gevaarlijk genoeg.¹³¹

Zo nam de familie Wikkerink-Haverkamp aan de Lichtenvoordsestraatweg, soms de opvang van onderduikers op eigen adres over van Jan en Dela Wikkerink. Deze ‘andere familie Wikkerink’ bestaande uit het echtpaar Jan en Hanna, de dochters Leida en Siene en zoon Willem was actief in het verzet en ving zelf ook Joodse als niet-Joodse onderduikers op. De Jan Wikkerink van dit gezin was medewerker in het aannemersbedrijf van ‘Ome Jan’.¹³² De twee families kenden elkaar dus goed en konden daardoor gemakkelijk taken overdragen.

De twee dochters uit dit gezin, Leida en Siene, hebben tijdens de oorlog voor talrijke onderduikadressen gezorgd. De eerste onderduiker kwam in 1942 en bleef tijdens de oorlog bij hen. Maar het bleef niet bij deze onderduiker: Leida heeft samen met haar familie ook onderduikers opgehaald van het station en deze verder ondergebracht, vaak eerst bij henzelf, om ze daarna onder te brengen bij boeren. Leida en Siene gingen bij vele boeren langs om een plaats voor onderduikers te vragen. Bijna alle boeren hadden volgens haar een of meer onderduikers.¹³³

Figuur 8 Familie Wikkerink van de Lichtenvoordsestraatweg, Leida rechts staand, met haar ouders, broer Willem en zus Siene

Volgens Gerrit-Hendrik van Eerden, kleinzoon van de toenmalige boer Van Eerden op 't Ruwhof, waren het de vrouwen die bij de boeren langs gingen om onderduikadressen te zoeken. Hij benadrukt daarbij dat de rol van de vrouw in de

---

¹³¹ ‘Onderduiken’, in: De Jong, Kok en Somers, *Naar eer en geweten*, 118.

¹³² Brethouwer, ed., *De vrouw als spil in het verzet*, 14, 42-45.

¹³³ Heinen-Wikkerink, ‘We waren nooit met ons eigen gezin’, 127, 128.

oorlog, zoals door Leida Wikkerink en de dochters van ‘Ome Jan’ of de rol van zijn oudtante Sina Ligterink, zeer onderbelicht is gebleven. Volgens hem hebben zij veel van het ‘vuile’ werk gedaan.¹³⁴

2.8 De schuilplaatsen in dorp en buitengebied op de kaart

Na de reis naar Aalten en de kennismaking en bevraging door Jan Wikkerink, of via een ander kanaal, kwamen de onderduikers op hun onderduikadres. Soms verbleven ze eerst nog een korte tijd op een doorgangsadres, zoals bij de familie van Eerden op ’t Ruwhof, maar daarna kwamen ze voor een langere periode op hun onderduikadres.

De onderduikers waren in de hele gemeente Aalten ondergebracht, of naar een buurdorp. Het voert te ver om hier alle adressen te noemen. Ik heb de onderduikplaatsen in kaart gebracht via ArcGis StoryMaps, [Onderduiken in Aalten \(arcgis.com\)](https://arcgis.com)

Figuur 9 Kaart met onderduikadressen

Legenda:

- De rode markers zijn de adressen waar Joodse onderduikers zaten en mogelijk ook niet-Joodse,
- De paarse geven de adressen aan waar Joden en eventueel niet-Joodse onderduikers zaten en waar naast het bieden van onderduik ook andere vormen van verzet plaatsvonden, zoals bijvoorbeeld het opslaan van wapens en organiseren van een overval.
- Gele markers geven de adressen aan waar niet-Joodse onderduikers een schuilplaats hadden en naast bieden van onderduik ook andere soorten van verzet plaatsvonden.

¹³⁴ Interview met Gerrit-Hendrik van Eerden, 10 december 2021 op ’t Ruwhof, Dale.

- De blauwe markers zijn adressen met niet-Joodse onderduikers.
- De geel/bruine markers duiden adressen waar hulp aan onderduikers geboden werd, zonder zelf onderduikers te hebben.
- De aquablauw aanduiding betreft het boerderijtje De Bark in De Heurne, net in de toenmalige gemeente Dinxperlo, waar in het najaar van 1944-1945 een partizanenlegertje zat.

Op het kaartje is duidelijk te zien dat in de hele gemeente onderduikers zaten. In Aalten zelf is de onderduik bezetting wat minder groot. Ook heb ik geen markeringen in Bredevoort aangebracht. Dat wil niet zeggen dat er geen onderduikers waren, maar ik heb geen verwijzing gezien van iemand die in Bredevoort ondergedoken zat. Mijn kaart is dus verre van volledig: het bevat alleen die adressen die ik in de literatuur en de egodocumenten heb gevonden.

Wel brengt de kaart goed in beeld dat in alle dorpen, maar vooral in het buitengebied, onderduikers zaten: het gebied waarvan De Joode al zei dat het bij uitstek geschikt was om mensen een schuilplaats te bieden.¹³⁵ Daarnaast is te zien dat er zowel Joden als niet-Joden een schuilplaats kregen in de gemeente Aalten en dat op sommige adressen niet alleen onderduikers opgevangen werden, maar ook aan andere verzetsvormen gedaan werd.

Van de Nederlandse Joden heeft circa 29,6 procent de Holocaust overleefd, van de Gelderse Joden 38,9 procent en van de Aaltense Joden 58,75 procent.¹³⁶ Dit percentage is dus hoger dan het landelijke en Gelderse percentage.

Vele Joden hebben echter wel verschillende onderduikplaatsen gehad, omdat hun gastheer of gastvrouw het mogelijk te gevaarlijk vond hen langer een schuilplaats te bieden.¹³⁷ Op ongeveer een derde van de door mij gevonden adressen hebben Joden een onderduikplaats gevonden, waaruit te concluderen is dat er toch een aantal onderduikverleners waren die het aandurfd en Joden op te nemen, hetzij voor lange of kortere tijd.

---

¹³⁵ De Joode, *Aalten in bezettingstijd*, 128, 129.

¹³⁶ Nicole Eversdijk, 'Het verhaal van een 'echte' geluksvogel' in: Beukelaar, Hans de, en Ben Boersema, *De oorlog onder één dak. Verhalen rond Markt 12 in Aalten* (IJzerlo 2010) 113-116, aldaar 113.

¹³⁷ Wikkerink, *Dale* 39, 34.

2.9 Tot slot

De grensgemeente Aalten kreeg voor de oorlog te maken met de komst van Joodse vluchtelingen. In de oorlog kwamen vele onderduikers via allerlei kanalen, zoals een eigen zoektocht, familie, vrienden en kennissen en predikanten naar Aalten om een schuilplaats te vinden in de dorpen en de vele boerderijen op het platteland. De ligging van de boerderijen aan kleine wegen en paden maakte deze bij uitstek geschikt om onderduikers een schuilplaats te bieden.

Het ging om diverse categorieën onderduikers: Joden, Arbeidsdienstweigeraars, studenten die de loyaliteitsverklaring niet wilden ondertekenen of militairen die zich niet meldden. Ook gestrande piloten of ontsnapte krijgsgevangenen vroegen om een plaats.

Velen kwamen aan op het station in Aalten en werden via Jan Wikkerink of de andere familie Wikkerink naar een schuilplaats gebracht. Het bleek een netwerk van onderduikverlening te zijn, met aansturing van Jan Wikkerink van de Patrimoniumstraat. De aannemer kon zijn contacten vanuit zijn vak gebruiken voor het verzetswerk.

Op de kaart met de onderduikplaatsen is te zien dat er op diverse adressen Joden ondergebracht werden. Op sommige plaatsen ging het om meer dan één vorm van verzet. Ondanks de onvolledigheid van de kaart is wel duidelijk op te maken dat vele categorieën onderduikers een schuilplaats kregen.

In het volgende hoofdstuk ga ik verder in op motieven voor het bieden van onderduik aan de hand van dagboeken, memoires, biografieën en andere bronnen. Hierbij komen de onderduikverleners zo mogelijk zelf aan het woord of geven anderen, zoals hun onderduikers, aan waarom onderduik verleend werd..

Hoofdstuk 3 Wat onderduikverleners bezielde

Een belangrijke vraag bij het bestuderen van onderduiken is de vraag waarom mensen hun huis of erf openstelden voor onderduikers. In dit hoofdstuk staan daarom de motieven van de onderduikverleners centraal. Ik wil de onderduikverleners zelf aan het woord laten komen om hun eigen beweegredenen van het herbergen van onderduikers te vernemen. Van sommige onderduikverleners is hierover geen opmerking te vinden. Dan gaat het om indirecte aanwijzingen die toch een beeld kunnen opleveren waarom onderduikers onderdak geboden werd.

Ik heb het antwoord gezocht in dagboeken en memoires, kronieken of biografieën van kinderen en kleinkinderen en verslagen, krantenartikelen en documenten uit het archief. De egodocumenten laten de onderduikverleners zelf aan het woord, en zijn, zoals ik in mijn inleiding al heb verwoord, een mooie bron om de motieven van de onderduikverleners te vernemen. Deze persoonlijke verhalen van onderduikverleners of hun (klein)kinderen of direct betrokkenen kunnen aanvullende informatie geven waarom mensen hun huis openstelden voor vluchtelingen tijdens de Tweede Wereldoorlog. Wel moeten bij egodocumenten kanttekeningen geplaatst worden, omdat door het persoonlijke verhaal vertekeningen kunnen optreden die ten koste gaan van de betrouwbaarheid. In de inleiding van mijn scriptie heb ik dit al genoemd.

Voor de analyse van de betrouwbaarheid zal ik daarom een aantal aandachtspunten gebruiken van de *Tool Kit* van Smith en Watson, namelijk “Audience and Addressee”, over de vraag voor welk publiek of welke lezer het egodocument geschreven is, ten tweede “Authority and Authenticity”, waarbij kritisch wordt gekeken naar de autoriteit in een autobiografische tekst, en ten derde “Evidence”, de rechtvaardiging voor het vertellen van een persoonlijk verhaal.¹³⁸ In de volgende paragrafen zal ik aan deze punten aandacht schenken, zonder steeds naar Smith en Watson te verwijzen.

Ook heb ik met een aantal mensen gesproken waarvan de (groot)ouders onderduikers opvingen. Het gaat dan om getuigenissen uit de tweede hand, over hun ouders of grootouders. Hierbij gaat het niet om identificatie met hun (groot)ouders,

---

¹³⁸ Smith and Watson, *Reading Autobiography*, 171, 173.

maar wel om het doorgeven van de familiegeschiedenis om te herdenken voor de toekomst, ook wel *secondary witnessing* genoemd.¹³⁹

Wikkerink geeft in de inleiding van zijn boek *Dale39* aan dat de ooggetuigen van toen het moeilijk vonden hun ervaringen op te schrijven: deze waren soms te traumatisch. Voor mensen van de derde generatie, zoals Wikkerink, is het gemakkelijker afstand te nemen.¹⁴⁰ Zij kunnen dus onafhankelijker naar de bronnen kijken en deze verwerken.

De ooggetuigen van de Tweede Wereldoorlog zijn er bijna niet meer. Maar omdat de tweede of derde generatie vertelt wat er met hun familie gebeurd is, kunnen ook aspecten aan het licht komen die tot nu toe te traumatisch waren om door te geven. Secondary witnessing kan dus ook nieuwe gezichtspunten opleveren die tot nu toe onbekend of onderbelicht waren en vormt een aanvulling op de egodocumenten.

3.1 Gereformeerden hebben de naam

Historicus Jan Bank ziet hulp aan onderduikers als “een specifieke christelijke bijdrage aan de illegaliteit. Christenen hadden hierop zeker niet het monopolie, maar zij onderscheidden zich er wel door.”¹⁴¹ Bank noemt hiervoor een paar redenen. Ten eerste is er het historisch besef van vervolging en ten tweede kent de kerk een eigen organisatie met allerlei lokale vertakkingen, waarbij zij zelf diverse keren de bron van een hulporganisatie werd, terwijl de kerk als organisatie door de Duitsers in de oorlog gedoogd werd.¹⁴²

Ook in het boek *Naar eer en geweten* wordt vermeld dat religieuze redenen een belangrijke rol speelden.¹⁴³ Het herdenkingsboek van de LO en LKP, *Het Grote Gebod*, verwijst zelfs naar het geloof: op het schutblad wordt Mattheus 22: 37-39 aangehaald, waarin de opdracht om God lief te hebben boven alles en de naaste als uzelf.¹⁴⁴

In het boek *Pinkas. Geschiedenis van de joodse gemeenschap in Nederland* stellen de schrijvers Jozeph en Dan Michman en Hartog Beem dat de houding van de

---

¹³⁹ Hogervorst, ‘Herdenken voor de toekomst – secondary witnessing’.

¹⁴⁰ Wikkerink, *Dale39*, 6.

¹⁴¹ Jan Bank, ‘Het protestantisme en de Tweede Wereldoorlog. De casus Nederland en de casus Frankrijk’, *BMGN* 119 (2004), afl. 4, 491-523, aldaar 517.

¹⁴² Bank, ‘Het protestantisme en de Tweede Wereldoorlog’, 517, 518.

¹⁴³ ‘Onderduiken’ in: G. de Jong, R. Kok en E. Somers, *Naar eer en geweten. Gewone Nederlanders in een ongewone tijd 1940-1945* (Zwolle, 2001) 114-126, aldaar 116.

¹⁴⁴ ‘Voorwoord, opdracht, inhoud’, *Het Grote Gebod* 1, schutblad.

geestelijken van doorslaggevende betekenis geweest is voor het opvangen van onderduikers. De dominee en pastoor waren de autoriteit in de jaren waarin de Nederlandse regering niet thuis gaf. Niet alleen de gereformeerden, die volgens de auteurs van *Pinkas* een kwart van de Joodse onderduikers opvingen, maar ook katholieken in het zuiden van Nederland ving veel Joden op. Joseph en Dan Michman en Beem stellen dat religieuze homogeniteit een belangrijke factor was in het opvangen van Joden.¹⁴⁵ Voor de drie auteurs geldt dus dat het binnen een gemeenschap van belang is dat de leden lid zijn van dezelfde religieuze groepering en een netwerk vormen om binnen de groep vluchtelingen op te vangen.

In *Het Grote Gebod* beschrijft Ad Goede een verschil tussen het verzet in protestantse en katholieke kringen. Het eerste werd al vroeg in de oorlog door ds. Slomp, alias Frits de Zwerver, georganiseerd en daarin werd onderling samen gewerkt, terwijl in katholieke kringen het aan een organisator als Frits de Zwerver ontbrak. Limburg was wat dat betreft een uitzondering: daar waren kapelaan Jacobus Naus, alias Van Doorn, en Johannes Hendrixx, alias Ambrosius, de centrale factoren.¹⁴⁶

Ook bisschop Poels speelde een belangrijke rol: hij kwam voor de oorlog al op voor de Duitse katholieken, kaartte aan dat de Gestapo in Nederland in katholieke organisaties in Limburg infiltreerde en achtte de invloed van de nazi's van over de grens groter dan de invloed van de NSB. Bij Poels waren Duitse vluchtelingen thuis welkom.¹⁴⁷

Vrij snel na de meidagen in 1940 kregen de Limburgers te maken met ontsnapte krijgsgevangenen die door hun provincie trokken en vanaf 1943 kwamen ook gestrande piloten langs. Vele Limburgers zagen de noodzaak tot hulp, met de katholieke kerk voorop.¹⁴⁸

Het katholieke verzet werd vooral geregeld door de parochies en was dus vooral lokaal georganiseerd en buiten de eigen kring wist men niets van de verzetsactiviteiten, in tegenstelling tot het verzet in protestantse kringen. Hierdoor is het beeld ontstaan, aldus Ad Goede, dat er geen katholiek verzet bestond.¹⁴⁹

---

¹⁴⁵ Michman, Beem en Michman, *Pinkas*, 203.

¹⁴⁶ Ad Goede, 'A. De landelijke leiding' in: *Het Grote Gebod Gedenkboek van het verzet in LO en LKP 1*, (4^e druk, digitale editie 2014) 1, 3-129, aldaar 43.

¹⁴⁷ Brauer, *Over de grens*, 259.

¹⁴⁸ Van Hommerich, 'LO-Limburg', 323.

¹⁴⁹ Goede, 'A. De landelijke leiding', *Het Grote Gebod I*, 43.

De opvatting van religieuze homogeniteit als belangrijke factor in het opvangen van Joden, zoals in *Pinkas* naar voren gebracht wordt, sluit dus aan bij wat Goede vermeldt. Het komt deels overeen met wat Robert Braun in zijn boek *Protectors of pluralism* aangeeft. Braun stelt dat religieuze minderheden als groep eerder geneigd waren tot empathie voor de Joden en daardoor eerder bereid tot verzet dan wanneer een bepaalde religieuze groep in de meerderheid was. De solidariteit met anderen werd dan kleiner en eigen grenzen werden scherper afgebakend.¹⁵⁰ Een religieuze minderheidsgroep was kennelijk beter in staat te beseffen dat een andere minderheidsgroep zoals de Joden hulp nodig had. Daarentegen had een religieuze meerderheidsgroep meer oog voor de eigen belangen dan voor die van anderen.

De religieuze homogeniteit is voor zowel Braun als de auteurs van *Pinkas* een belangrijke factor. Maar waar Braun de nadruk legt op een minderheidsgroep, lijken de *Pinkas*-auteurs geen onderscheid in te maken. Voor hen is het behoren tot een groep van religieus gelijkgestemden dus van wezenlijk belang om tezamen een netwerk te vormen voor de opvang van vluchtelingen.

Wat betreft het katholieke verzet was niet alleen de religieuze homogeniteit van belang, maar naar mijn mening ook dat er leiders waren die het verzet op touw zetten. Het gaat dus niet alleen om een netwerk van gelijkgestemden om elkaar te ondersteunen, maar ook of er mensen zijn die het initiatief binnen de groep nemen, zoals de genoemde katholieke leiders en ook Frits de Zwerver. Hetzelfde lijkt op te gaan voor Aalten. Ten tijde van de Tweede Wereldoorlog waren de gereformeerden daar in de meerderheid.¹⁵¹ Volgens Braun zou dit betekenen dat in Aalten weinig solidariteit met onderduikers geweest zou zijn, maar het tegendeel was waar. In het vorige hoofdstuk heb ik al aangegeven dat in Aalten zeer veel onderduikers opgevangen werden, met als centrale verzetsman Jan Wikkerink.

Het feit dat mensen het voortouw namen en daarmee anderen meekregen in het plegen van verzet, zoals het bieden van onderduik, lijkt aan te sluiten bij de opvatting van de historici Houwink ten Cate en Moore. Zij zetten in hun inleiding bij *Het geheime dagboek van Arnold Douwe, Jodenredder* kanttekeningen bij de opvatting dat gereformeerden zich meer dan hervormden en katholieken ingezet zouden hebben voor

---

¹⁵⁰ Robert Braun, *Protectors of pluralism*, 16.

¹⁵¹ Ter Horst, *Een kerk in de lens*, 5.

hulp aan Joden. Volgens hen ging het er vooral om dat, wanneer een gereformeerde het voortouw nam, er ook andere gereformeerden mee gingen doen.

Dat ging op voor het Drentse Nieuwlande, waar de gereformeerde boer en wethouder Johannes Post via zijn gereformeerde contacten drie- tot vierhonderd Joden aan een schuilplaats hielp.¹⁵² En het ging ook op voor Amsterdam, waar de gereformeerde Henk Dienske, alias Henk de Ridder, diverse taken in het verzet op zich nam: hij zat in de LO, de illegale AR-partij, het Schoolverzet en was actief voor Trouw. Ad Goede noemt hem “het voorbeeld van de verzetsman”.¹⁵³ Ook Dienske maakte gebruik van zijn gereformeerde contacten.

Figuur 10 Johannes Post

Figuur 11 Henk Dienske

Uiteraard kunnen ook andere motieven hebben meegespeeld in het bieden van onderdak aan onderduikers, zoals vaderlandsliefde, haat tegen de Duitsers of hulp bieden aan vluchtelingen zonder zelf gelovig te zijn.

In de memoires, dagboeken of beschrijvingen van kinderen of kleinkinderen van hun familie tijdens de oorlog kwam ik diverse motieven tegen. De motieven zijn niet altijd uit elkaar te halen. Haat voor de bezetter werd soms gecombineerd met naastenliefde vanuit geloof, of soms viel vaderslandliefde samen met het gevoel geen nee te kunnen zeggen tegen een mens in nood. Ook kan zucht naar avontuur een rol gespeeld hebben. Omdat de precieze beweegredenen niet strikt te scheiden zijn, heb ik ervoor gekozen de motivaties in één hoofdstuk te behandelen door er biografisch individuele onderduikverleners uit te lichten. Wel probeer ik de diverse beweegredenen

---

¹⁵² Houwink ten Cate en Moore, ‘De Jodenvervolging door de nazi’s in de jaren 1940-1945’, 42, 45.

¹⁵³ Goede, ‘A. De landelijke leiding’, *Het Grote Gebod* I, 60, 61, 80.

te benoemen, ook als het een combinatie van verschillende motieven is. Hierna licht ik individuele onderduikverleners uit om deze complexiteit inzichtelijk te maken.

3.3 De familie Wikkerink van de Patrimoniumstraat

De centrale schakel in het onderduikwezen en verzet in Aalten was de aannemer Jan Wikkerink. De familie Wikkerink was gereformeerd. Zijn kleindochter Hannie Bulsink gaf in een telefonisch gesprek met mij aan dat er niet echt over het geloof gesproken werd, maar dat dit een hele grote rol heeft gespeeld bij het regelen en bieden van onderduik en verdere verzetsdaden. Jan Wikkerink was een diepgelovig man, iemand die het geloof in daden wilde laten uitkomen. Vaak ging Jan Wikkerink bij een belangrijke beslissing eerst naar de kerk om te bidden, om zegen te krijgen.¹⁵⁴

Figuur 12 Familie Wikkerink met Jan en Dela in het midden

Naast kerkbezoek overlegde Jan Wikkerink soms ook met Aaltense predikanten als de Hervormde predikant ds. Klijn en de Gereformeerde predikant Gerritsma. Zeker wanneer het ging om een zaak van leven en dood, zoals bij liquidaties bij verraders, werden dergelijke beslissingen niet lichtvaardig genomen, maar doordacht en overgebeden.¹⁵⁵

Een mooi voorbeeld over zijn motivering voor hulp aan onderduikers is de opmerking die hij maakte naar de vriendin van de zus van Marga Minco, Hettie van

---

¹⁵⁴ Telefoongesprek met Hannie Bulsink op 30 augustus 2021.

¹⁵⁵ Van Eerden, *'t Ruwhof*, 26. Voor het kerkgenootschap van de beide predikanten: Aleid Bongen-Luiten, 'Geloof en kerk in oorlogstijd' in: Aleid Bongen-Luiten ed., *Dwars door Barlo* (Aalten 1995) 77-84, aldaar 84.

Zuiden-de Jong, die bij hem en zijn gezin een poosje ondergedoken was. Hettie had tegen hem gezegd dat hij een ontzaglijk risico nam met het herbergen van Joodse mensen. Wikkerink antwoordde hierop: “Margo, als ik maar één jood het leven kan redden dan word ik daarvoor beloond in de eeuwigheid.” Margo was de schuilnaam van Hettie.¹⁵⁶

Hij beseftte heel goed hoe gevaarlijk het was, maar vanuit zijn geloof hielp hij Joden en andere onderduikers. Zijn eigen leven was voor hem niet het belangrijkste, zo blijkt uit een In Memoriam, daags na zijn overlijden op 18 januari 1981. Daarin geeft de niet vermelde auteur weer dat Wikkerink eens gezegd heeft: “Ik had maar één leven te verliezen, terwijl er zoveel te redden waren”¹⁵⁷

Een verhaal dat in een verschillende boeken over de Aaltense oorlogsgeschiedenis beschreven is, is de geschiedenis van de baby Willem Herfstink. Dit jongetje was door de Aaltense huisarts dr. Der Weduwen in de nacht van 20 op 21 september 1943 bij de familie Wikkerink aan de Patrimoniumstraat te vondeling gelegd. De Wikkerinks wisten dat dit zou gebeuren, maar deden voorkomen alsof het een grote verrassing was. De volgende dag werd het jongetje in het gemeentehuis bijgeschreven onder de naam Willem Herfstink, als vernoeming naar koningin Wilhelmina en de herfst: ‘-ink’ betekende zoon van de herfst.¹⁵⁸

Figuur 13 Dela Wikkerink met Willem Herfstink

---

¹⁵⁶ Kort verslag van Hans Ligterink over het telefoongesprek met Hettie van Zuiden- De Jong uit Amsterdam op 18 maart 1999. Archief NOA, map 5.

¹⁵⁷ “Ome Jan” Wikkerink overleden’. Archief NOA, map 6. De naam van de krant en de auteur van het krantenknipseltje is onbekend, wel dat het daags na de dood van Wikkerink geschreven is. Wikkerink overleed op 18 januari 1981 <https://oudaalten.nl/gemeenschap/personen/wikkerink-ome-jan/>, laatst geraadpleegd op 5 januari 2023.

¹⁵⁸ Ter Horst, *Aalten in oorlogstijd*, 93, 94.

Zijn echte naam kreeg het jongetje na de oorlog: Aron Jan Willem Jedwab. Hij was de zoon van de voorganger van de Aaltense Joodse gemeente, John Jedwab, en Lena Jedwab-Kropveld, die beide ondergedoken waren in Lintelo. De gemeente-arts dr. Knol moest officieel verklaren dat het een arisch jongetje was en deed dit zonder meer. Het jongetje met de koosnaam Wimke bleef in het gezin Wikkerink tijdens de oorlogsjaren.¹⁵⁹

Jan Wikkerinks persoonlijkheid, zijn naam een betrouwbare aannemer te zijn en zijn geloof waren factoren die hem tot een centrale schakel van het verzet in Aalten en omgeving maakten.

Direct na de oorlog werd hij wethouder en werd hem gevraagd een *Woord vooraf* te schrijven voor het boek van De Joode, *Aalten in bezettingstijd*, dat in 1946 uitgebracht werd.¹⁶⁰ In dit voorwoord schrijft Wikkerink dat het boek mag bijdragen tot een goed begrip van de principes die tot het verzetswerk leidden en om in de toekomst niet te verslappen, maar:

“ons allen aan te sporen om levend bij en uit het verleden naar eisch van den Bijbel te streven naar rechtvaardigheid en recht, waardig hen die als onze vrienden, voor vuurpeloton en in kampen, hun leven voor de zaak des Vaderlands gaven.”¹⁶¹

Hij geeft hierin duidelijk aan dat de Bijbel voor hem de basis is om zich voor recht en gerechtigheid in Nederland in te zetten. Ook is hier een combinatie te zien van geloof en vaderlandsliefde.

Volgens kleinzoon Dick Wikkerink “nam Ome Jan het altijd op voor de zwakkeren in de samenleving. Tijdens de Oorlog waren dat diegenen die moesten onderduiken. Direct na de Oorlog nam hij het op voor hen die met de nek werden aangekeken vanwege hun foute keuzes tijdens De Oorlog.”¹⁶² Zo vierde hij het 25-jarig jubileum van zijn bouwbedrijf in de horecavestiging van mensen die in de oorlog op de

---

¹⁵⁹ Hans de Beukelaer, ‘Dokter’s assistent tijdens de oorlog’, in: Hans de Beukelaer en Ben Boersema, ed., *De oorlog onder één dak. Verhalen rond de Markt 12 in Aalten*, (IJzerlo 2010) 51-54, aldaar 52.

Opmerking: In het boek wordt in de titel Dokter’s in de titel vermeld en niet Dokters. Ik heb de titel aangehouden zoals in het boek vermeld staat. En: Brethouwer, ed, *De vrouw als spil van het verzet*, 33.

¹⁶⁰ De Joode, ‘Ter Inleiding’, in: B. de Joode, *Aalten in bezettingstijd* (Aalten 1946) 7.

¹⁶¹ J. Wikkerink, ‘Woord vooraf’, in: B. de Joode, *Aalten in bezettingstijd*, 5.

¹⁶² Van Eerden, *’t Ruwhof*, 26.

hand van de Duitsers waren. Hij vond onderscheidingen teveel eer: vele anderen hadden ook verzetswerk gedaan en grote offers gebracht. “Vele verzetsmensen hadden het leven verloren en daarvoor voelde hij zich toch deels verantwoordelijk. Hij kon naderhand moeilijk spreken over deze bewogen periode in zijn leven.”¹⁶³

Van Wikkerink zijn weinig directe uitspraken te vinden over zijn geloofsmotief om in verzet te gaan, maar de zojuist genoemde opmerkingen geven al veel weer over hoe hij in het leven stond en hoe zijn houding tegenover de bezetter was.

Zijn vrouw Dela ondersteunde haar man, stond de onderduikers te woord die bij hen op de stoep stonden en was de pleegmoeder van de kleine Wimke Herfstink. Zij was het die het jongetje bij de gemeente aangaf en in het bevolkingsregister liet inschrijven. Zonder haar had Jan het verzetswerk niet kunnen doen, zo beseften haar kinderen, aldus de auteurs van *De vrouw als spil van het verzet*.¹⁶⁴

Dochter Jo Bulsink-Wikkerink heeft een herinnering opgeschreven: *Jezus was ook een Jood*. Jo bracht een jongen van ongeveer elf jaar oud naar het station. Daar stonden tot hun schrik Duitse soldaten. Teruggaan was geen optie, anders zou het schema in de war lopen, zoals zij aangaf. Een Duitse soldaat keek strak naar haar, maar zei niets. Jo en de jongen stapten ongehinderd in de trein en bereikten Arnhem zonder moeilijkheden. Een week later zag Jo dezelfde soldaat weer; hij kwam op haar af en gaf aan dat het heel gevaarlijk was wat zij deed. Jo vroeg hem of hij naar de kerk ging en geloofde, hetgeen het geval was. Jo merkte toen op “Jezus was ook een Jood”. De soldaat zei niets en liep weg en zij zag hem niet weer terug. De soldaat bleek een onderduikadres te zijn aangeboden dat hij echter geweigerd had vanwege zijn vrouw en kinderen.¹⁶⁵ Hieruit blijkt dat voor Jo Wikkerink het helpen van Joden het helpen van volksgenoten van Christus was, dus een vorm van christelijke naastenliefde.

Dochter Henny, de zus van Jo, die tijdens de oorlog verkering kreeg met onderduiker Peter van Essen, was zo handig geweest een foto van een Duitse soldaat in uniform in haar portefeuille te hebben. Bij een controle liet ze deze zien waarop de controlerende Duitse soldaat haar vroeg of de soldaat op de foto haar geliefde was. Ze

---

¹⁶³ Ibidem, 26.

¹⁶⁴ Brethouwer, ed., *De vrouw als spil in het verzet*, 12-15.

¹⁶⁵ Dit verhaal heeft haar dochter Hannie Bulsink mij toegestuurd, maar is in korte versie ook te vinden in: Brethouwer, ed., *De vrouw als spil van het verzet*. 34.

mocht haar weg vervolgen. Henny's commentaar achteraf: "Ik weet zeker dat we al die tijd onder de bescherming van de Heer stonden".¹⁶⁶

Dergelijke opmerkingen laten zien dat niet alleen Jan Wikkerink, maar de hele familie diepgelovig was, aan het geloof kracht en steun ontleende, maar wel heel voorzichtig, listig naar de bezetter en ook doortastend was.

3.4 Verzetsstrijdster Leida Wikkerink

Figuur 14 Leida Wikkerink

Leida Wikkerink was de dochter van medewerker Jan Wikkerink in het aannemersbedrijf van 'Ome Jan', maar was geen familie van hem. Ze had veel voor het verzet gedaan, net als haar ouders, zus Siene en broer Willem. Zij was aanwezig bij moeilijke kwesties, vervoerde wapens en bonkaarten onder haar kleren en hielp iemand uit het ziekenhuis ontsnappen. Op de vraag hoe zij in het verzet verzeild was, zei ze na de oorlog:

"Je kiest er niet voor, absoluut niet, maar mijn broer - zei me dat ik het makkelijk kon doen. Je groeit erin en van het een komt het ander. Je gaat vanzelf verder. Ik dacht aan de mensen die bij ons thuis en elders ondergedoken waren.....Ik ben heel vaak heel bang geweest, echt waar".¹⁶⁷

---

¹⁶⁶ Brethouwer, ed., *De vrouw als spil in het verzet*, 35.

¹⁶⁷ *Ibidem*, 42-45.

En in de uitzending van *Naar eer en geweten. Gewone Nederlanders in een ongewone tijd* van de AVRO uit mei 1995 zei Leida:

“De eerste onderduiker kwam en toen de volgende. Dat was vanzelfsprekend. Toen die oorlog een tijd aan de gang was, zag ik steeds meer narigheid gebeuren. Mijn geweten ging spreken. Ik maakte me kwaad. Ik wilde tot aan het bittere eind zoveel mogelijk mensen uit de klauwen van de nazi’s halen.”¹⁶⁸

Samen met haar zus ging ze bij boeren langs om onderduikplaatsen te regelen. Een boer die al vier onderduikers had, kreeg van de zussen schoorvoetend de vraag of er nog een onderduiker bij kon komen. Zijn reactie aldus Leida was: “Als vier kan, kan vijf ook.” Volgens Leida zagen de mensen “er gewoon de noodzaak van in”. Er werden niet veel woorden aan vuil gemaakt.¹⁶⁹

Leida heeft ook wel eens de opmerking gemaakt: “De Here hielp”.¹⁷⁰ Daarin gaf ze in drie woorden aan dat zij steun vanuit haar geloof ervoer. Het was bij Leida dus geen bravoure, maar een gedrevenheid vanuit haar christelijk geloof om mensen bij te staan en te redden van de Duitsers. En stoppen met het verzetswerk was geen optie.

3.5 Bij de familie van Eerden op boerderij 't Ruwhof

Het boek *'t Ruwhof, hoot ut d'r hear gin. -de verhalen van mijn vader* is geschreven door de kleinzoon van de onderduikverleners van toen, Gerrit-Hendrik van Eerden, waarbij de eerste eenentwintig pagina's door zijn vader, Gerrit-Hendrik van Eerden, zijn geschreven.¹⁷¹ Om verwarring te voorkomen duid ik de laatste aan als de zoon, en de eerste als de kleinzoon.

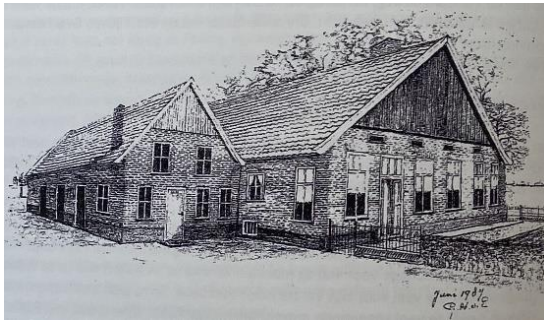
---

¹⁶⁸ Heinen-Wikkerink, ‘We waren nooit met ons eigen gezin’, 130. Over de uitzending: Karel van de Graaf, *Woord vooraf*, in: Gerie de Jong, René Kok en Erik Somers, *Naar eer en geweten. Gewone Nederlanders in een ongewone tijd 1940-1945* (Zwolle, 2001) 6,7, aldaar 6. Het boek uit 2001 is de uitwerking van het TV gesprek in mei 1995. <https://www.youtube.com/watch?v=h2b8DUzRytc>, laatste geraadpleegd 29-03-2023.

¹⁶⁹ Ibidem, 127, 128.

¹⁷⁰ Gesprek met Gerrit-Hendrik van Eerden, 10 december 2021 op 't Ruwhof. Van Eerden heeft Leida goed gekend.

¹⁷¹ Van Eerden, *'t Ruwhof*, 22.

Figuur 15 Boerderij 't Ruwhof, getekend door zoon Gerrit-Hendrik van Eerden in 1984, toen de boerderij in deze vorm niet meer bestond. Tijdens de bevrijding is de boerderij in vlammen opgegaan en na de oorlog herbouwd.

Zoon Gerrit-Hendrik had zijn verhaal al opgeschreven voor het boek *Dwars door Barlo*. Omdat hij het moeilijk vond een begin te maken had kleinzoon Gerrit-Hendrik een intro geschreven. Het kwam voor zoon Gerrit-Hendrik te dichtbij, zodat de kleinzoon het verhaal over de oorlog op 't Ruwhof verder schreef.¹⁷² Dit sluit dus aan bij wat ik in het begin van dit hoofdstuk al aangaf, dat het voor de ooggetuigen soms te moeilijk, te emotioneel of te traumatisch was om het op te schrijven. Ook de kleinzoon is dus een secondary witness.

De ondertitel *de verhalen van mijn vader* – geeft de bedoeling al aan van het boek, namelijk om de verhalen van zijn vader, zoon Gerrit-Hendrik van Eerden, over de gebeurtenissen tijdens de oorlog op papier te zetten. Kleinzoon Van Eerden geeft ook duidelijk aan wat hij zelf geschreven heeft en wat de bijdrage van zijn vader is geweest en ook welk recht hij heeft het verhaal te vertellen, met welke autoriteit. Ook vermeldt hij dat hij niet alleen de verhalen van zijn vader heeft gebruikt, maar ook die van anderen ter aanvulling.¹⁷³ In het gesprek met kleinzoon Gerrit-Hendrik van Eerden vertelde hij dat hij zijn boek vooral had geschreven voor zichzelf en voor een paar anderen, maar dat er tot zijn verrassing veel vraag naar het boek bleek te zijn.¹⁷⁴

Op 't Ruwhof bij Barlo, bij de familie Van Eerden, kwamen diverse onderduikers voor de eerste opvang, zoals studenten, Arbeidsdienstweigeraars en militairen. Ome Jan Wikkerink stuurde hen naar 't Ruwhof. Ook de zoon van de familie, Gerrit Hendrik, was er ondergedoken, net als Willem Wikkerink, de broer van

---

¹⁷² Ibidem, 22.

¹⁷³ Ibidem, 5.

¹⁷⁴ Gesprek met Gerrit-Hendrik van Eerden, 10 december 2021.

Leida Wikkerink, en later in de oorlog Taede de Boer, die hoofd van de afdeling bevolking van de gemeente Aalten was.¹⁷⁵

Op de boerderij waren niet alleen onderduikers, ook was de boerderij een broeinest van verzet. Zo lagen op de boerderij de wapens van de KP en werden persoonsbewijzen vervalst. De materialen lagen in een speciaal door Jan Wikkerink gebouwd schuilhok, ‘het hol’ genaamd.¹⁷⁶

De familie Van Eerden was diepgelovig. Ze lazen aan tafel uit een Bijbelse kalender en gingen elke zondag naar de kerk, zoals ook op zondag 15 oktober 1944. Enkele dagen eerder, op dinsdag 10 oktober, was er een overval op de boerderij geweest; zoon Gerrit-Hendrik was met zijn vader toen net op het land aan het werk, zijn broer Johan vluchtte met onderduiker Willem Wikkerink naar een boerderij in de buurt. Bij de overval werd het hol niet gevonden.¹⁷⁷

Gerrit-Hendrik kwam weer terug op de boerderij en bleef daar met zijn twee zussen, Drika en Christien, om het boerderijwerk te doen. Vanwege de begrafenis van een neefje op zaterdag 14 oktober kwamen vader en moeder Van Eerden weer op de boerderij om zich daar om te kleden voor de begrafenis. Na de begrafenis sliepen ze in de nacht van zaterdag op zondag op de boerderij. Na het ontbijt lazen ze uit het kalenderblaadje met een uitleg over Psalm 91, over het schuilen bij God. Van Eerden voelde zich hierdoor aangesproken en wilde toch naar de kerk. Zoon Gerrit Hendrik geeft in het boek aan:

“Maar bij het lezen van die tekst zagen wij zo duidelijk een boodschap, namelijk dat wat er ook gaat gebeuren, we zijn in des Heren hand. Dus als het naar onze begrippen niet goed was afgelopen dan had die tekst zijn waarden niet verloren. In ander families is natuurlijk iets dergelijks voorgekomen, met een andere afloop. We zullen er goed aan doen om dat nooit te vergeten. Dus moeten we blijven gedenken.”¹⁷⁸

---

¹⁷⁵ Van Eerden, *'t Ruwhof*, 12, 14, 23.

¹⁷⁶ Ibidem, 14, 23, 28, 29.

¹⁷⁷ Van Eerden, *'t Ruwhof*, 16, 17.

¹⁷⁸ Ibidem, 16-18.

Uit dit fragment blijkt hoe diep gelovig de familie Van Eerden was, dat ze zich wilden laten leiden door hun geloof. Kleinzoon Van Eerden vertelde dat zijn oma aangaf dat het -opvang van onderduikers- “niet anders kon, het moest gewoon gebeuren...Het geloof was heel belangrijk voor haar.”¹⁷⁹

3.6 Familie Wiggers in de Wolboom

In het begin van dit hoofdstuk gaf ik al dat Jan Wikkerink in zijn boek *Dale39. Een boerenfamilie in de oorlogsjaren* de ervaringen tijdens de oorlog van zijn familie wilde opschrijven. Het boek was bestemd voor zowel eigen familie als belangstellenden. Ik noemde hem als een voorbeeld van een secondary witness. Wikkerink geeft ook aan dat hij allerlei bronnen heeft bekeken, van boeken tot archiefstukken, om tot zijn verhaal te komen.¹⁸⁰

Door de ooggetuigen zelf was weinig verteld en opgeschreven. De gebeurtenissen waren soms te emotioneel en traumatisch om te vertellen. Wikkerink betreurt het dat hij pas vanaf 2012 begon met informatie verzamelen, een tijd waarin de meeste ooggetuigen het zelf niet meer konden vertellen. Hij verontschuldigt zich voor mogelijke onjuistheden die uit vervaagde herinneringen zijn opgetekend, maar hoopt dat zijn boek oproept tot het geven van aanvullende informatie.¹⁸¹ Hij geeft dus zelf al beperkingen aan zijn betoog.

Figuur 16 Hendrik en Leida Wiggers van boerderij Dale 39 in de Wolboom

Uit de familiechroniek komt heel expliciet naar voren hoe de familie Wiggers uit het buurtschap de Wolboom tot opvang van onderduikers kwam. Op zondag 23 maart

---

¹⁷⁹ Gesprek met Van Eerden, 10 december 2021.

¹⁸⁰ Wikkerink, *Dale39*, 5.

¹⁸¹ *Ibidem*, 5, 6.

1941 werd in hun kerk, de Vergadering der Gelovigen¹⁸², een brief voorgelezen waarin het lot van de Joden beschreven werd en dat het een christenplicht is om vervolgd te helpen. De familie Wiggers besloot toen Joden te helpen die bij hen aan zouden kloppen. Wel hoopten ze dat er geen Joden bij hen op de stoep zouden staan, gezien het gevaar van hulp aan Joden. Echter zagen Hendrik en Leida Wiggers in oktober 1941 de Joodse broers Hanry en Arthur Meijler op hun stoep staan, zonen van de Aaltense veehandelaar Sally Meijler. De jongens waren vaak meegegaan met hun vader en wisten welke Aaltense boeren betrouwbaar waren. Daarom durfden ze bij de familie Wiggers om hulp te vragen. En die hulp kregen ze. “Wiggers wij willen je iets vragen.” Maar eerst koffie drinken. Toen de kinderen van Wiggers op bed lagen stelden Hanry en Arthur dezelfde vraag. Het antwoord daarop van Wiggers was simpel: “Wanneer willen jullie komen?”¹⁸³ Meer woorden waren kennelijk niet nodig.

Maar de familie Wiggers bood ook opvang aan student Loek Luderhoff vanaf mei 1943. Het is niet duidelijk hoe Loek in contact met de familie Wiggers gekomen was, waarschijnlijk via een bekende, aldus Wikkerink.¹⁸⁴ Tevens kwamen andere onderduikers op de boerderij, doorgaans voor een korte periode, zoals verzetsmensen, militairen en piloten. Ook Cornelis Ruizendaal, de voorman van de Aaltense KP, sliep er regelmatig.¹⁸⁵

Echter was de boerderij ook het contactadres van de Aaltense KP en werden er veel besprekingen gevoerd. Door verraad werden verschillende KP'ers op 20 april 1944 opgepakt en velen, waaronder Ruizendaal, overleefden het niet. Ook werd het huis van Wiggers doorzocht en werd Wiggers gevangen genomen. De onderduikers werden niet gevonden. Wiggers kwam echter niet terug: hij overleed in kamp Mittelbau Dora op 21 februari 1945.¹⁸⁶

Toen Wiggers al gevangen zat kwam er in september 1944 nog een onderduiker bij, burgemeester Monnik. Hij bleef tot het einde van de oorlog. Monnik wilde in 1944 niet meewerken om voor de zoveelste keer arbeiders op te roepen om in Zevenaar verdedigingswerken te graven. De Duitsers hadden al een aantal keren arbeiders

---

¹⁸² Dit is een kerkgenootschap zonder vaste structuren. De leden zien de Bijbel als het woord van God en nemen deze letterlijk en willen deze tot uiting brengen in het dagelijks leven. Het kerkgenootschap ontstond in het midden van de negentiende eeuw. Wikkerink, *Dale39*. 13. De auteur J. Wikkerink is in de verte familie van de familie Wikkerink van 'Ome Jan'. Wikkerink, *Dale39*, 30, 5.

¹⁸³ Wikkerink, *Dale39*, 13, 33, 34.

¹⁸⁴ *Ibidem*, 37.

¹⁸⁵ *Ibidem*, 37-39.

¹⁸⁶ *Ibidem*, 48, 53, 157, 194.

opgeroepen, maar steeds kwamen er te weinig, waarop er gijzelaars als pressiemiddel gebruikt werden om toch aan voldoende arbeiders te komen. De burgemeester ging samen met de ambtenaren -op één na- onderduiken en het bevolkingsregister werd ook verstopt. Monnik kwam bij Wiggers terecht in een schuilplaats op zolder.¹⁸⁷

Figuur 17 De schuilplaats van burgemeester Monnik

Figuur 18 Burgemeester Monnik

De burgemeester hield van deze periode een dagboekje bij om zijn vrouw en kinderen op de hoogte te houden van wat er in hem omging en om zichzelf moed in te spreken. Hij beschrijft daarin hoe hij na dubben en gebed wist dat hij niet mocht toegeven aan het bevel van de Duitsers, omdat het “tegen alle gevoel van ieder oprecht Vaderlander, zoo tegen den uitdrukkelijken eisch van onze eigen wettige Regering” in ging.¹⁸⁸ Hij genoot van de goede zorgen van mevrouw Wiggers en merkte op 4 oktober op: “Wat zorgt de familie toch uitnemend. Echt hartelijke godvrezende mensen. Hij vergelde het hen.”¹⁸⁹

Burgemeester Monnik had eerder in de oorlog al eens kennis gemaakt met het concentratiekamp Amersfoort vanwege een beschuldiging van het in de brand laten zetten van hooimijten van een NSB-boer van boerderij de Nonhof. Hij werd toen, samen met elf anderen, opgepakt en in kamp Amersfoort van 10 oktober tot 9 december 1941 gevangen gehouden onder een zeer zwaar regime.¹⁹⁰ Hij kende het concentratiekamp-regime, waardoor hij waarschijnlijk lang gedubd heeft of hij onder moest duiken. Zijn vaderlandsliefde en gezagsgetrouwheid aan de Nederlandse regering voerden toch de boventoon.

---

¹⁸⁷ Ibidem, 38, 39.

¹⁸⁸ Dagboek A.J.W. Monnik, 15 september en 4 december 1944.

¹⁸⁹ Ibidem, 4 oktober 1944.

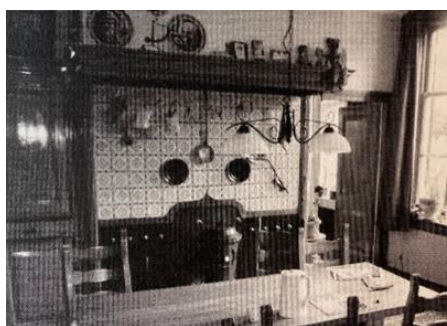
¹⁹⁰ Hans de Beukelaer, ‘Hooimijten in de brand’ in: *De oorlog onder één dak. Verhalen rond Markt 12 in Aalten*, Hans de Beukelaer, Ben Boersema ed. (IJzerlo 2010) 36-40, aldaar 37, 39, 40.

3.7 Bij de familie Drenthel Op de Haart 32

Jan Berend Drenthel, weduwnaar met drie (bijna) volwassen kinderen, bood op zijn boerderij in De Haart 32 onderdak aan Jacob en Fientje Weijel, de zoon en schoondochter van veehandelaar Weijel uit Aalten. Het echtpaar kwam op 11 september 1942 aan, nadat vader Weijel de hele ochtend op zoek geweest was naar een goede onderduikplaats. De onderduikperiode zou geen veertien dagen duren, zoals eerst verwacht werd, maar duurde tot 31 maart 1945, tot de bevrijding van Aalten. Op 30 juli 1943 kwam de broer van Fientje ook bij de Drenthels onderduiken. De onderduikers zaten overdag met z'n tweeën, en later met z'n drieën, in een klein zijkamertje. Pas in de avond kwamen ze in de keuken of gingen, als het donker genoeg was, even naar buiten.¹⁹¹

Figuur 19 Jan Berend Drenthel

Figuur 20 De keuken van de boerderij

Het echtpaar hield een dagboek bij; om de circa drie weken wisselden Jacob en Fientje elkaar af. Het doel van het bijhouden van het dagboek is op te schrijven wat ze denken en doen en om de dagelijkse gebeurtenissen voor hun nageslacht vast te leggen.¹⁹² En inderdaad staat het dagboek vol met dagelijkse besommeringen en wat hun gedachten en gevoelens waren. Het is daardoor een authentiek en eerlijk document dat vertelt hoe deze Joodse onderduikers hun onderduikperiode ervaren hebben.

Toen er sprake leek te zijn van verplichte opvang van Scheveningse evacuees in de boerderij van Drenthel, ging Drenthel op 26 oktober 1942 naar de burgemeester. Hij beschouwde hem als heel betrouwbaar, daar deze al eens in een concentratiekamp had gezeten. Drenthel vertelde de burgemeester dat hij vanwege de opvang van twee Joden geen extra opvangplekken meer had, waarop de burgemeester aangaf dat Joden

¹⁹¹ *Gedoken*, 3, 16-18, 218. Dia's op site NIOD: 16, 22, 31, 544.

¹⁹² *Ibidem*, 25, 40. Dia's: 39, 80.

onderdak bieden heel gevaarlijk was en dat hij hen maar kwijt moest raken. Fientje raakte van het verhaal van Drenthel die avond van streek, maar Drenthel gaf aan “Wees maar kalm, dan zullen we wel eens zien”. De boer en zijn kinderen gaven aan dat er niets veranderd was.¹⁹³ Meer werd er niet over gezegd; de Weijels konden blijven.

De Drenthels waren protestants, hadden bordjes met christelijke teksten aan de wand hangen, lazen uit de Bijbel, baden na het eten en gingen zondags naar de kerk. Ook beschrijft Fientje op 21 november 1943 dat Drenthel hen onderdak bood uit overtuiging van hun geloof, als opdracht van God.¹⁹⁴

Dit blijkt ook uit het krantenartikel in de *Graafschapbode* van 24 december 1982, waarin beschreven is dat Drenthel hen onderduik bood met instemming van zijn kinderen en dat de Drenthels dit zagen als hun christenplicht, dat men moest helpen, ook al was het levensgevaarlijk. In het artikel wordt ook gemeld dat maar weinigen wisten van de onderduik van het Joodse drietal; zelfs de burens wisten het niet. Uit dankbaarheid aan Jan Berend Drenthel dat hij Fientje en Jacob en de broer van Fientje onderduik bood hadden de Weijels een verzetshedenkingskruis voor hem aangevraagd. Helaas kreeg Jan Berend deze postuum.¹⁹⁵

In het gesprek dat ik met Jan Drenthel met zijn vrouw Ina, de kleinzoon van Jan Berend Drenthel had, gaf Jan Drenthel aan dat er niet over gesproken werd waarom er destijds een schuilplaats geboden werd. Volgens hem was de belangrijkste motivatie het feit dat het Joden waren, dus leden van Gods volk die je moest helpen als die iets aangedaan werd. Daarnaast moet het christelijk geloof – hulp bieden als christenplicht – volgens Drenthel ook een rol hebben gespeeld, zoals het ook vermeld stond in het krantenartikel. Maar er werd niet veel gesproken over de reden van het bieden van onderduik.¹⁹⁶

Een motief om onderduik te bieden zou ook sociale controle kunnen zijn. De Weijels schrijven op 1 juni 1943 namelijk dat de boer gevraagd is om een onderduiker op te nemen. Jaap en Fientje hoopten dat de boer er niet op in zou gaan, want hoe meer mensen van hen afweten, des te gevaarlijker het voor hen was. Als Drenthel de komst van deze onderduiker zou weigeren, zou hij er in de buurt op aangekeken kunnen

---

¹⁹³ Ibidem, 53-56. Dia's: 114-120.

¹⁹⁴ Ibidem, 16, 20, 261. Dia: 16, 29, 660.

¹⁹⁵ ‘Voor Jan Berend Drenthel komt verzetkruis te laat. Leven van anderen ging boven eigen leven’, in: *Graafschapbode* 24 december 1982. Ik kreeg dit artikel via de kleinzoon van J.B. Drenthel. Bijlage 2b.

¹⁹⁶ Gesprek met Jan en Ina Drenthel, 11 oktober 2021.

worden. Op 12 juni is de nieuwe onderduiker erbij gekomen.¹⁹⁷ De sociale druk was dus kennelijk sterk.

3.8 De familie Ter Horst op boerderij De Koekoek in Dale

Op boerderij De Koekoek zat Peter van Essen als Arbeidsdienstweigeraar ondergedoken. Om bij te houden wat hij in die periode meemaakte hield hij een dagboek bij. Hij was zich terdege bewust van de gevaren hiervan: sommige zaken heeft hij toen bewust niet opgeschreven, maar later heeft hij bij het uitwerken van zijn dagboek deze leemtes uit zijn herinneringen geprobeerd aan te vullen. Ook heeft zijn vrouw bepaalde onderwerpen weergegeven. Zijn vrouw was Henny Wikkerink, dochter van ‘Ome Jan’.¹⁹⁸

Hij geeft dus duidelijk aan dat het dagboek deels geschreven is vanuit herinneringen, maar dat het overgrote deel opgeschreven was als een dagboek in zijn onderduikperiode. In zijn dagboek vermeldt hij soms dat hij zijn dagboek bijwerkt, zoals op 24 december 1944 en op 7 januari 1945. Op deze dag vermeldt hij dat hij een week zijn dagboek niet heeft kunnen bijhouden door papierschaarste, maar dat hij vanaf 7 januari 1945 de achterkant van de bladzijden van een oud boek mocht gebruiken als schrijfpapier.¹⁹⁹

Zijn verhaal geeft persoonlijke informatie over zijn onderduikperiode. Ook geeft het boek een beeld van hoe het onderduikleven er voor een arbeidsdienstweigeraar in Aalten uit zag.

Figuur 21 Boerderij De Koekoek

---

¹⁹⁷ *Gedoken*, 188, 189, 197. Dia's op site NIOD: 456, 479.

¹⁹⁸ Van Essen, *Oorlogsdagboek*, 3, 7.

¹⁹⁹ *Ibidem*, 120, 122.

Van Essen noemt geen specifieke reden waarom de familie Ter Horst hem als onderduiker opnam. Toen hij op 26 juni 1943 met een van de zonen van Jan Wikkerink melk ging halen op boerderij *De Koekoek* zei de boer dat hij daar de dag mocht doorbrengen “omdat (zegt de boer) ze bi-j de Wikker al drok genoeg bun t met al dee onderduikers.”²⁰⁰ (Wikker was de naam waarmee Jan Wikkerink destijds vaker werd aangeduid.) Peter van Essen bleef er die dag, maar sliep er nog niet. De volgende dag was hij weer op de Koekoek, en de familie Ter Horst, een gezin met vijf kinderen, vroeg Peter om er ’s nachts te blijven slapen. Hij was er toen niet de enige onderduiker; “Deze familie heeft ook gastvrijheid verleend aan een medisch student”.²⁰¹

Een week later, op 7 juli, kwam verzetsman Willem Wikkerink, de broer van Leida Wikkerink, op de boerderij met de mededeling dat er voor Peter een ander onderduikadres gevonden was. Peter hoorde dit wat later: hij was het bietenveld in gestuurd. Toen de boer even later bij hem kwam en Willem was vertrokken, vertelde de boer zonder verdere motivering: “Ik heb em verteld da’j hier kunnen bliven.... A’j dat wollen.” Peter stemde er graag mee in.²⁰² Er werden kennelijk geen verder woorden aan gewijd, maar de opvang van de onderduikers kwam vanuit het hart.

Wel wordt uit het verhaal van Van Essen duidelijk dat het gezin Ter Horst kerkelijk is. Zo gaat Peter met het hele gezin op zondag 4 juli naar de Westerkerk.²⁰³ Dit was een van de twee gereformeerde kerken in Aalten. Ook werden er onderduikersdiensten gehouden op de boerderij. Over deze diensten vertel ik nader in het volgende hoofdstuk, maar wel is duidelijk dat de familie Ter Horst het christelijke geloof zeer serieus nam en de boerderij bij toerbeurt beschikbaar stelde voor het houden van diensten voor onderduikers uit de omgeving.²⁰⁴

Een verband tussen het bieden van onderduikplaatsen en het geloof is niet expliciet terug te vinden, maar het lijkt wel een belangrijke reden. Ook is duidelijk dat de familie Ter Horst goed wist dat Jan Wikkerink zelf onderduikers had en wilde de familie Ter Horst Wikkerink tot steun zijn.

---

²⁰⁰ Ibidem, 12.

²⁰¹ Ibidem, 12, 13.

²⁰² Van Essen, *Oorlogsdagboek*, 15. En: Brethouwer, ed., *De vrouw als spil in het verzet*, 45.

²⁰³ Van Essen, *Oorlogsdagboek*, 14.

²⁰⁴ Ibidem, 77, 86.

3.9 Frank Dell -over de families Prinzen en Hoftijzer

Figuur 22 Frank Dell

In de nacht van 14 op 15 oktober 1944 werd de Havilland Mosquito, een bommenwerper, van Frank Dell en Ron Naiif boven Duitsland neergeschoten in de buurt van Münster. Ron Naiif overleefde het niet, maar Frank wist uit de handen van de Duitsers te blijven door na het neerstorten in vijf dagen naar de grens met Nederland te lopen.²⁰⁵

In zijn boek *Mosquito Down* heeft hij zijn verhaal over de jaren bij de RAF, zijn jeugd en zijn ervaringen tijdens de onderduikperiode in Nederland beschreven. Hij heeft zijn boek opgedragen aan de Nederlandse bevolking:

“for their stoical resistance to the enemy during the Second World War and for their generosity of spirit in helping soldiers who found themselves in Occupied Holland through the circumstances of war. War is terrible, but through it remarkable instances of bravery and sacrifice shine brightly and the Netherlands serves as an example to us all.”²⁰⁶

Hij kwam uiteindelijk uit bij een boerderij in de gemeente Aalten, bij de familie Breukelaar. Deze familie lichtte het verzet in en Dell kwam als onderduiker op de boerderij van Hendrik en Gerda Diepenbroek in Lintelo, waar de verzetslieden Jan Ket en Ben te Brinke en een Joods meisje waren ondergedoken. Frank leerde de verzetsmensen steeds beter kennen en begreep dat zij in het verzet zaten uit loyaliteit

---

²⁰⁵ Dell en Piper, *Mosquito Down!* (Ebook) Hoofdstuk 12 en appendix II.

²⁰⁶ Ibidem, Dedication.

naar Nederland en haat tegen de Duitsers en ze in kleine militaire groepen een actieve rol wilden spelen in bevrijding van Nederland.²⁰⁷

Al gauw hielp Dell de verzetsgroep van Jan Ket met de wapendroppings en kreeg gezelschap van een andere neergeschoten piloot, de Amerikaan Joe Davis. Daar de Duitsers actief zochten naar piloten werden Dell en Davis door Jan Ket naar boerderij het Samsonhuis van de familie Prinzen gebracht, dichtbij Dinxperlo, bij een gezin met tien kinderen. Daar was al een Arbeidsdienstweigeraar als onderduiker. Dell merkt in zijn boek op dat de familie Prinzen en de andere onderduikverleners religieus zijn en een hechte gemeenschap vormen: “The Prinzens and the other farmers who took us in were part of a very religious community with strong loyalty tot their country and queen”.²⁰⁸

Zo zag hij op de schoorsteenmantels trommeltjes staan met de afbeelding van de koningin erop en constateerde hij dat er aan tafel gebeden en uit de Bijbel gelezen werd.²⁰⁹ Hij noemt zowel het religieuze aspect als de vaderlandsliefde als kenmerk van de sociale omgeving en benadrukt dat Aalten een erg religieuze gemeenschap was. Hier komt de religieuze homogeniteit naar voren, wat in het begin van dit hoofdstuk al aan de orde kwam.

Figuur 23 Bernard en Dora Prinzen van het Somsenhuis

Na de komst van Dell en Davis werd het Samsonhuis het middelpunt voor ontsnappende piloten. Dell vond dat het te gevaarlijk werd voor de familie Prinzen, met als resultaat dat hij en Davis naar de boerderij van de familie Hoftizer gebracht werden. Hier bleven ze maar kort. Bij een bezoek van landwachters op deze boerderij konden ze op het nippertje ontsnappen, daar het echtpaar Willem en Daatje Hoftizer ging ruziën

---

²⁰⁷ Ibidem, Hoofdstuk 12.

²⁰⁸ Ibidem, Hoofdstuk 14 en 15.

²⁰⁹ Ibidem, Hoofdstuk 15, 17.

met deze landwachters. Willem Hoftizer werd echter gevangen genomen. De beide piloten kwamen daarom in december 1944 weer bij de familie Prinzen en bleven daar tot het einde van de oorlog.²¹⁰

Hij vertelt zijn verhaal heel gedetailleerd, kennelijk om de lezer te overtuigen van de waarheid van zijn verhaal. Aan het einde van zijn boek reflecteert hij op wat hij meegemaakt heeft en geeft aan dat hij vrij snel na terugkomst in Engeland zijn verhaal opschreef.²¹¹ Hij heeft dus zijn verhaal kunnen opschrijven vanuit zijn eigen aantekeningen, waardoor het accurater is dan wanneer hij op late leeftijd uit zijn herinneringen het verhaal zou hebben opgeschreven.

3.10 Henk de Jonge over Daatje en Willem Hoftijzer

Ook Henk de Jonge, die uit Rotterdam kwam om in de gemeente Aalten onder te duiken, noemt in zijn *Herinneringen aan mijn onderduiktijd* Willem en Daatje Hoftijzer. Hij zegt over Willem: “Een rasechte calvinist van gereformeerde snit, in de trant van: ‘Gij zult Gode meer gehoorzamen dan de mensen’. Vanuit die gastvrijheid verleende hij dus gastvrijheid aan een drietal geallieerde piloten, die zich met valschermen uit hun vliegtuigen hadden kunnen redden en in de Achterhoek terechtgekomen waren.” Na de ruzie met de landwachters werd Hoftijzer gevangen genomen zoals Dell het ook beschreef, maar overleefde de oorlog.²¹²

Over Daatje schrijft De Jonge dat zij heel gastvrij was, en moedig. Ook benoemt hij dat zij heel woedend uitviel naar de Duitsers om de piloten te waarschuwen. Willem en zij wisten wat de risico's waren voor het opvangen van piloten en andere onderduikers, maar zagen het als een christenplicht tot naastenliefde en barmhartigheid zonder zich erop te beroemen.²¹³

Herinneringen aan mijn onderduiktijd van Henk de Jonge is niet alleen een beschrijving van wat hij meemaakt, maar geeft ook een beschouwing over zijn onderduikverleners. Hij is vol bewondering voor het echtpaar Hoftijzer, dat zij met gevaar voor eigen leven toch vluchtelingen een schuilplaats gaven.

---

²¹⁰ Ibidem, Hoofdstuk 16, 17 (eerste zin), 18.

²¹¹ Ibidem, Hoofdstuk 23, eerste alinea.

²¹² De Jonge, *Herinneringen aan mijn onderduiktijd*, 29-31.

²¹³ Ibidem, 29-31.

3.11 Bij Willem en Dina Geurink

Willem en Dina Geurink hielden van 1938-1945 een dagboek bij. De meeste tekst is door Willem geschreven; Dina schreef af en toe een stukje. Het doel van het dagboek was om later nog eens na te kunnen lezen wat ze als pasgetrouwd stel beleefden. De teksten gaan vooral over het gezinsleven, het boerenbedrijf en het vele kerkenraadswork van Willem. Ook over de komst van Bas Berger in juli 1942 en over zijn leven als boerenknecht-onderduiker bij de Geurinks wordt uitgebreid verteld. De motivatie om Bas onderduik te verlenen: “Zoo is het christenplicht om elkaar te helpen om uit de handen der Duitschers te blijven.”²¹⁴

De Joodse neven Levy worden met de achternaam genoemd wanneer ze in oktober 1941 acht dagen bij de Geurinks zullen logeren. Willem schrijft op 16 oktober 1941 dan: “Verschrikkelijk opgejaagd leven. Ook voor de ouders geen kleinigheid te weten waar je kinderen zijn” en “We kunnen niet dankbaar genoeg zijn, dat we niet in dezelfde omstandigheden zijn, maar nog vrij en frank rond kunnen lopen”²¹⁵

Maar toen Jonny in het voorjaar van 1943 weer kwam, maar nu met zijn broer Helmut, wordt dat omfloerst verteld. Dan geeft Willem de omschrijving “de twee “evacue’s”, waarbij hij dit woord zelf ook tussen aanhalingstekens zet. En wanneer een paar weken later hun broer Leon ook komt, meldt Geurink dit op 8 juli 1943 met de woorden: “’t Is een broer van de kornuiten die we al sinds 10 april hebben”. Later schrijft hij ook over de jongens op zolder. Daags na de bevrijding noemt hij wel weer de “joden jongens”.²¹⁶

In hun memoires *Om niet te vergeten...* vermelden Willem en Dina daarentegen wel de voornamen van de neven Levy toen ze in oktober 1941 kortstondig bij hen waren: Jonny en Sallo. Ook worden in de memoires de broers Jonny, Helmut en Leon Levy wel expliciet genoemd toen zij in 1943 voor lange tijd bij de Geurinks onderdoken.²¹⁷

---

²¹⁴ *Dagboek van Willem en Dina Geurink*, via het NIOD. Dia's: 0002, 0007, 0161, 0197.

²¹⁵ *Ibidem*, 0161 en 0162.

²¹⁶ *Ibidem*, 0241, 0243, 0290, 0295.

²¹⁷ Geurink en Geurink-Wisselink, *Om niet te vergeten*, 82, 83, 84.

Figuur 24 - De drie Joodse onderduikers, de broers Jonny, Leon en Helmut Levy

De memoires *Om niet te vergeten...* van de Geurinks zijn vele jaren na de oorlog opgeschreven, in 1993. Dit verslag geeft een beschrijving van de jaren voor en tijdens de oorlog, van zijn gezin, familie en hun leven. De memoires beslaan dus een grotere periode dan het dagboek. Het is opgetekend, zoals Wim Geurink het aangeeft, naar herinneringen en naar wat hij kon vinden in oude boeken. Wim geeft zelf in de inleiding aan dat hij hoopt dat hij alles met steun van Dina goed heeft beschreven.²¹⁸ Hij was zich dus goed bewust van de mogelijkheid dat in zijn verhaal vertekeningen kunnen zitten.

Wim en Dina Geurink waren net voor de oorlog, in 1938, getrouwd, en betrokken toen hun nieuwe boerderij aan de rand van Lichtenvoorde. Een van degenen die aan de bouw meegewerkt had was Jan Wikkerink. Willem kwam zelf uit Aalten en kende Wikkerink goed.²¹⁹ Ook waren de Geurinks gereformeerd. De gereformeerde kerk in Lichtenvoorde was geen zelfstandige kerk, maar behoorde bij de Aaltense gereformeerde kerk.²²⁰ De Geurinks waren dus zowel wat betreft familie als kerkelijk nauw verbonden met Aalten.

De Geurinks wisten dat het gevaarlijk was om onderduikers te hebben en dat ze bij ontdekking gestraft konden worden en de Joodse onderduikers geëxecuteerd zouden worden. Willem zegt over deze strafdreiging in zijn memoires: “Nu wist je in elk geval waar je aan toe was, het was niet voor tweeërlei uitleg vatbaar”.²²¹ Over hoe het gezin in het verzet als onderduikverleners rolde:

---

²¹⁸ Ibidem, 3.

²¹⁹ Ibidem, 50, 51, 59.

²²⁰ *Dagboek van Willem en Dina Geurink*, 0231, 0241.

²²¹ Geurink en Geurink-Wisselink, *Om niet te vergeten*, 83.

“1943....een jaar waarbij je vrijwel automatisch van lijdelijk verzet overstapt op actief verzet. Ik weet wel, je groeit er in, maar het blijft altijd een persoonlijke keuze. We hadden ook, net als de grote massa, de boot af kunnen houden, maar je voelt dat dit niet kan en mag. Dat geldt voor iedereen, maar vast niet minder als je als christen in het leven wilt staan.”²²²

Dit lijkt op wat Leida Wikkerink ook aangaf, dat men er niet voor koos, maar erin groeide en geen nee wilde zeggen, terwijl dat wel had gekund. Zoals de Geurinks het aangeven, was het een keuze die ze vanuit hun christen-zijn maakten.

In augustus 1944 werden de Geurinks namens Jan Wikkerink gevraagd of zij voor twee of drie weken een Russische krijgsgevangene, Alex, onderdak wilden bieden. Deze Rus had in een Duits gevangenkamp gezeten en was over de grens in IJzerlo in een roggeveld gekomen. De boer die hem vond meldde zijn komst aan Jan Wikkerink. Deze had Alex eerst zelf een paar maanden in huis gehad, maar vond dit niet meer verantwoord. Het echtpaar Geurink hoefde niet lang na te denken: “natuurlijk deed je dat. Dat die 2 à 3 weken 7½ maand zou worden heeft niemand kunnen weten, al was het wel een bittere tegenvaller”.²²³

Deze laatste opmerking komt in het dagboek niet voor; wel wordt in het dagboek beschreven hoe Alex in het huisgezin in het huisgezin opgenomen is. Hij werd als een prettige persoon gezien.²²⁴

Het echtpaar had dus al een paar Joodse jongens in huis en Arbeidsdienstweigeraar Bas Berger. Nu kwam er een Rus bij. Het viel hen niet mee, gezien de term tegenvaller, maar nee zeggen wilden ze dus niet. Hieruit blijkt tevens dat Jan Wikkerink ook over de grenzen van de gemeente Aalten zijn invloed had, zijn mensen wist te vinden en zijn vertrouwde hulptroepen inschakelde.

Aan het einde van de oorlog kwamen er nog een paar onderduikers bij. Albert, de broer van Dina, en de broers van Bas Berger, Jan en Henk. Henk bleef niet zo lang: hij kreeg onderdak bij een oom van het echtpaar. Toen ook een paar maanden voor de bevrijding de chef van sociale zaken van de gemeente Lichtenvoorde aanklopte was, zoals de Geurinks het in hun memoires uitdrukken, “het hok meer als vol”.²²⁵

---

²²² Ibidem, 83.

²²³ Ibidem, 87.

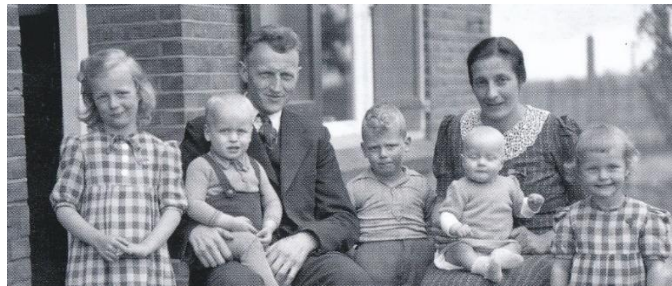
²²⁴ *Dagboek van Willem en Dina Geurink*, 0271, 0282.

²²⁵ Geurink en Geurink-Wisselink, *Om niet te vergeten*, 91.

In het dagboek komt ook een vergelijkbare passage voor, bijvoorbeeld op 25 februari 1945: “‘t Is op ’t oogenblik zaak om zooveel mogelijk menschen te herbergen, die voortvluchtig zijn, als den oorlog over is, is dit gelukkig niet meer nodig.”²²⁶

Het dagboek stopt op 20 december 1945 met de slotzin dat het boekje weer vol is en dat er mooie en minder mooie dingen in beschreven staan. Er was geen nieuw papier te koop.²²⁷ Waarschijnlijk was dat de reden dat het dagboek niet verder door ging. In hun nawoord van de *Herinneringen* geven ze daarentegen aan:

“Maar we zullen er nooit aan twijfelen of het goed geweest is wat we voor de medemens hebben mogen doen. Natuurlijk waren er grote gevaren aan verbonden, dat voelde je eerst niet zo, maar naarmate de oorlog vorderde kwam het meer op je af.”²²⁸

Figuur 25 Het gezin Geurink-Wisselink 30 april 1945

Het blijkt dat zowel in het dagboek als in hun *Herinneringen* hun hulp aan onderduikers ingegeven is door wat zij als hun christenplicht zagen. In beide komt hun geloof sterk aan de orde. Het dagboek en de memoires vullen elkaar aan. Zo worden in het dagboek de Joodse jongens met voorzichtige termen weergegeven en in de *Herinneringen* expliciet genoemd. De memoires geven een retrospectief beeld; in het dagboek staat van dag tot dag wat er gaande was, met soms een aanduiding hoe het echtpaar als christenen hun leven oppakten.

---

²²⁶ *Dagboek van Willem en Dina Geurink*, 0289.

²²⁷ *Ibidem*, 0136, 0315.

²²⁸ Geurink en Geurink-Wisselink, *Om niet te vergeten*, 109.

3.12 Familie Nusselder

In het boek *De laatsten...* beschrijft Bernard Nusselder wat zijn ouders Jan en Hanna Nusselder-Westerveld als kind, in de jaren voor de oorlog en ook in de oorlog hebben meegemaakt. Hij wilde de verhalen voor het nageslacht bewaren en is uitgebreid op zoek gegaan naar wat er allemaal speelde. Het boek is daarmee ook te beschouwen als een voorbeeld van secondary witnessing, net als de al genoemde boeken *Dale*³⁹ en *'t Ruwhof*.

De familie Nusselder leefde op boerderij Het Caspershuus, in De Heurne, net buiten de gemeente Aalten. Nusselder vertelt dat zijn moeder door had dat het persoonsbewijs een gemakkelijke scheiding betekende van Jood en niet-Jood. Ook wilde het echtpaar Nusselder geen koperen, tinnen of loden voorwerpen aan de Duitsers overhandigen. Vader Nusselder beseftte dat deze voorwerpen gebruikt werden voor de oorlogsindustrie en vond het vanuit zijn geloof strijdig om mee te werken met de Duitsers. Hij zag het als de opdracht van God om zich te verzetten, ook al zou het mogelijk zijn leven kosten.²²⁹

De Nusselders hoorden ds. Slomp preken in de Keurhorsterkerk, de Gereformeerde kerk in Sinderen, waar zij als gereformeerden vaak kerkten. De preek van ds. Slomp leverde nogal wat gesprek op: hij had zich fel uitgesproken tegen de nazi's en de mensen op het hart gedrukt de jongens niet in de Arbeidsdienst te laten gaan. De jongens moesten liever onderduiken dan zich melden. De heer Nusselder gaf ds. Slomp, alias Frits de Zwerver, groot gelijk.²³⁰

Nusselder was al voor de oorlog betrokken bij de ARP en kreeg na de dienst van ds. Slomp bezoek van een geestverwant die hem vroeg mee te werken aan een organisatie om onderduikers onder te brengen en hen van bonkaarten te voorzien. Nusselder stemde in, nam deel aan de vergaderingen van de LO, de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers, die vaak bij het echtpaar Kuipers in Winterswijk gehouden werd. Ds. Slomp was daar ook vaak bij aanwezig. Bernard Nusselder vermeldt over de drijfveren van zijn vader: “Zo belandde Vader in het

---

²²⁹ Nusselder, *De laatsten...*, V, VI, 93, 94. De Heurne behoorde tot 1 januari 2005 bij de gemeente Dinxperlo, daarna kwam Dinxperlo als gemeente bij de gemeente Aalten. In Aalten is ook een dorpje Heurne. [https://nl.wikipedia.org/wiki/De_Heurne_\(Aalten\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/De_Heurne_(Aalten)), laatst geraadpleegd op 4 juli 2022.

²³⁰ Nusselder, *De laatsten...*, 40, 102.

gevaarlijke ondergrondse verzet. Een werk dat hij nooit gezocht noch begeerd heeft. Hij meende echter niet anders te mogen handelen.”²³¹

Het verhaal van Nusselder geeft aan welke invloed Frits de Zwerver had en hoe Nusselder verzeild raakte in het verzetswerk, ervoor koos geen nee te zeggen en het als zijn christenplicht zag de Duitsers tegen te werken. Het is daarmee een authentiek document van hoe een gereformeerd gezin in de oorlog naar de bezetter keek.

3.13 Cornelis Ruizendaal, ‘Zwarte Kees’

Figuur 26 – Cornelis Ruizendaal, alias Zwarte Kees

Naast de twee families Wikkerink was Cornelis Ruizendaal ook een belangrijke figuur in het verzet in Aalten. Hij ging vaak op pad om onderduikers, waaronder Joden, onder te brengen bij boeren in Aalten. Deze in Maarssen geboren voormalige kok bij de marine vocht in de meidagen op de Grebbeberg en was zeer teleurgesteld over de capitulatie. Hij kreeg daarna als oud-militair een functie als kok bij het politiekorps te Amsterdam.²³²

Hij wilde echter graag als politieagent aan het werk, volgde daarvoor de opleiding en werd daarna politieagent in de hoofdstad. Hij had de grootste moeite met samenwerken met de Duitsers, ook al ging het om het regelen van het verkeer. Ook stond de barbaarse behandeling van de Joden hem tegen en wilde hij de nazivlag niet groeten: “Daar zijn mijn kameraden op de Grebbeberg niet voor gesneuveld, met hun gezicht in de modder”.²³³

---

²³¹ Ibidem, 102, 103.

²³² Westmeijer, *Zwarte Kees*, 22, 23, 31-36, 39, 43.

²³³ Ibidem, 43-48.

Deze tegenzin in zijn werk bracht hem ertoe om overplaatsing te vragen en kwam op 15 juli 1942 als veldwachter in Aalten terecht. Eind 1942 werd de veldwachterij op last van Rauter omgedoopt in marechaussee. Zwarte Kees werd daarop postcommandant. Vanuit die rol fietste hij zijn rondjes langs de dorpen en buurtschappen. Hij leerde de streek en de boeren al snel goed kennen en won hun vertrouwen. Hij gebruikte zijn positie tevens om mensen tijdig te waarschuwen bij razzia of overvallen, en zette zijn netwerk in om Joden en andere vluchtelingen onder te brengen. Westmeijer zegt over zijn grootvader die bij boeren langs kwam: “Zijn gastheren beseffen dat Kees een vaderlandslievende man is die altijd thuis geeft als er iemand in nood is.”²³⁴

Zwarte Kees, zoals de bijnaam van Ruizendaal luidde vanwege zijn zwarte haar en donkere blik, zorgde niet alleen voor een onderduikadres, maar bleef ook contact houden met de mensen die hij onderbracht. Hij ging zijn eigen gang en genoot van zijn vrijheid, hij was “als redder in zijn element”.²³⁵

Ruizendaal stond daarnaast met een aantal mensen in contact die zich ook bezighielden met het onderbrengen van onderduikers, zoals Jan Wikkerink, Heleen Kuipers ‘Tante Riek’ uit Winterswijk, en Gerrie en Minnie Jolink. De laatste twee waren diepgelovige zussen uit Varsseveld die hun huis als doorgangshuis inzetten voor Joodse vluchtelingen. Een van hen was de broer van Jaap Weijel, Aron Weijel. Deze Aron Weijel had bij de dames Jolink, zoals ze in Varsseveld genoemd werden, aangeklopt voor hulp en Ruizendaal hielp hem verder aan een onderduikplaats.²³⁶

Figuur 27- Gerrie en Minnie Jolink

---

²³⁴ Ibidem, 48-50, 53..

²³⁵ Ibidem, 57, 58.

²³⁶ Ibidem, 51, 59, 60.

Over Ruizendaal komt dus duidelijk naar voren dat hij vaderlandslievend was, de Duitsers zoveel mogelijk tegenwerkte, opkwam voor onderdrukten en een grote vrijheidsdrang had. Zijn superieuren begonnen hem te wantrouwen, zodat Ruizendaal zelf moest onderduiken. Hij had geen vast onderduikadres, maar sliep op verschillende adressen zoals bij de familie Wiggers. Hij legde zich toen volledig toe op het verzetswerk, zoals in zijn deelname aan de KP Aalten. Tijdens een actie van de KP sloeg een verrader toe en dat kostte hem op 20 april 1944 in een vuurgevecht in Doesburg het leven.²³⁷

Bij Ruizendaal kwam ik geen verwijzing tegen van een geloofsmotief; hij kwam wel uit een streng protestants milieu. Op mijn vraag aan Paul Westmeijer tijdens een vraaggesprek in het kader van *Ontmoetingen zonder grenzen* of er bij Ruizendaal ook een geloofsmotief was, gaf Westmeijer aan dat Ruizendaal wel gelovig was en destijds Nederlands-Hervormd was. “Zijn rechtvaardigheidsgevoel, er zijn voor een ander, was voor Ruizendaal belangrijk en daarin zal het christelijk geloof wel mee gespeeld hebben.”²³⁸

De vele familie verhalen over zijn grootvader waren voor Westmeijer een grote drijfveer om meer over hem te weten te komen. Ter aanvulling van de verhalen van zijn moeder, andere familieleden en getuigen heeft hij archief- en literatuuronderzoek gedaan om een goed beeld van zijn grootvader te krijgen. Hij wilde geen heldenverhaal over zijn grootvader schrijven, maar hem met zijn goede en minder goede eigenschappen beschrijven.²³⁹

Westmeijer is zich dus bewust van de mogelijkheid van verering van zijn grootvader, maar geeft aan dat hij voor zijn betoog vele bronnen heeft gebruikt, waarmee hij zijn verhaal geloofwaardig maakt en waarmee hij zich ook presenteert als een autoriteit.

---

²³⁷ Westmeijer, *Zwarte Kees*, 61, 62. En De Joode, *Aalten in bezettingstijd*, 94.

²³⁸ *Ontmoetingen zonder grenzen* waren een serie vraaggesprekken in de Bredevoortse Koppelkerk in samenwerking met het Nationaal Onderduikmuseum in 2021. Het vraaggesprek van Paul Westmeijer met Gerda Brethouwer vond plaats op 4 november 2021. [Zonder Grenzen 5 | Zwarte Kees - YouTube](#) bij fragment 1:04:18

²³⁹ Westmeijer, *Zwarte Kees*, 12-15.

3.14 Tot slot

Uit de diverse uitspraken van en over de onderduikverleners blijkt dat het geloof van grote betekenis was en ook een bron van kracht was om het werk aan te durven en te doen. Ze zochten het gevaar niet op, maar deden wat ze vonden dat gedaan moest worden vanuit hun geloof. Mogelijk was het voor hen zo vanzelfsprekend dat er niet veel woorden voor nodig waren. De Weijels merkten dat de heer Drenthel met een paar woorden aangaf dat ze konden blijven. De Joodse jongens Meijler kregen bij de familie Wiggers alleen maar de vraag wanneer ze wilden komen.

Een bekeringsmotief om de Joodse onderduikers naar het christelijke geloof te bekeren ben ik in deze egodocumenten niet tegengekomen. Wel kwam ik hierover een opmerking tegen. Het Joodse echtpaar Kropveld dook met hun zoon David onder bij de familie Winkelhorst en hadden het er goed, ondanks de bekeringsdrang van mevrouw Winkelhorst. Zij had bij aankomst van de familie al een bijbel klaargelegd en sprak voortdurend over haar geloof. Voor de familie Kropveld kwam dit als bedreigend over.²⁴⁰

Frank Dell haalt in zijn beschrijving over de familie Prinzen en Hoftijzer ook aan dat deze families Oranjegezind waren. Een strenge scheiding maken tussen geloof, vaderlandsliefde en oranjegezindheid is in mijn ogen netelig: voor velen ging was het een combinatie van vaderlandsliefde en het christelijk geloof, mogelijk ook de connectie van God, Nederland en Oranje, hoewel ze dit misschien niet zo uitspraken. De band tussen het christelijk geloof en het Oranjehuis was kennelijk sterk.

Dit sluit ook weer aan bij de zwijgzaamheid waar ik in de vorige alinea aan refereerde. Treffend is daarbij de al genoemde uitspraak van Jan Wikkerink in het *Woord vooraf* van het boek van de Joode, *Aalten in bezettingstijd*, waarin hij vaderlandsliefde en christelijk leven in één zin noemt. Hetzelfde is te lezen in het commentaar van De Joode op de dood van verzetsman Gerrit Wiechert Kleisen: “Eeren wij dezen gevallen held, die zijn leven, om Gods wil, veil had voor de nationale zaak.”²⁴¹

---

²⁴⁰ *Onderduiken in de grensstreek*, 1.1.

²⁴¹ De Joode, *Aalten in bezettingstijd*, 96. ‘Veil hebben’ betekent voor de goede zaak over hebben. <https://www.ensie.nl/spreekwoord/veil> Laatst geraadpleegd op 20 maart 2023.

In het volgende hoofdstuk wil ik nader gaan bekijken hoe het kerkelijk leven in Aalten eruit zag en in hoeverre vanaf de kansels en kerkbladen opgeroepen werd tot het herbergen van onderduikers.

Hoofdstuk 4 Kerk en geloof in Aalten

In gesprekken over het onderwerp onderduikers in Aalten wordt terloops gesteld dat de onderduikverleners schuilplaatsen aanboden vanuit hun geloof en dat de kerken het verlenen van onderduik sterk beïnvloedden. Het is daarom goed te bestuderen of er een relatie was tussen de kerk en het geloof van een kerklid enerzijds en het plegen van verzet, zoals het bieden van onderduik, anderzijds.

Kerk en geloof zijn naar mijn opvatting nauw met elkaar verbonden, maar zijn niet hetzelfde. Bij een kerk gaat het om de organisatie waar kerkleden lid van zijn om samen hun geloof te beleven en ook het kerkgebouw waar de gelovigen samenkomen. Het geloof is dus een overtuiging van de mensen.

Om de relatie kerk en geloof te onderzoeken, heb ik gekeken hoe de kerken zich opstelden ten opzichte van de Duitse bezetter. Direct daarmee verbonden is de vraag of er van de kerken een stimulerende invloed uitging om onderduikers op te nemen of anderzijds verzet te bieden. Vervolgens is dan aan de orde hoe de Aaltense kerkleden hun geloof beleefden en wat dit betekende voor het bieden van onderduikplaatsen.

4.1 De landelijke kerkelijke samenwerking

De kerken vormden in de oorlog ondanks hun soms grote onderlinge verschillen een eenheidsfront dat de Duitsers tevergeefs geprobeerd hebben te breken. De kerken bleven samen hun christelijke boodschap uitdragen tegen het onchristelijke nationaalsocialisme, tegen de Jodenvervolging en tegen onrecht.²⁴²

De kerken waren de enige organisaties die nog in het openbare leven konden spreken tegen de bezetter en beseften dat ze daardoor een unieke rol hadden. De kranten en de radio, het verenigingsleven en politieke partijen waren steeds meer onder invloed gekomen van de bezetter. De bezetter wilde ook de kerken aanpakken. Echter werkten de landelijke kerkgenootschappen samen om protesten af te kondigen en kanselboodschappen op te stellen om voor te lezen in de aangesloten kerken. De bezetter reageerde hierop door arrestaties van predikanten.²⁴³

---

²⁴² H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde kerk*. I Geschiedenis van het Kerkelijk Verzet (in opdracht van de Urgentieraad der Algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde kerk; Den Haag 1946) 127, 128, 142, 143.

²⁴³ Norel, K en L.D. Terlaat Poot, *De tyrannie verdrijven* (Wageningen 1947) 335, 339.

Van de ongeveer tweeduizend Hervormde predikanten is dertien procent, dus een op de acht, in aanraking geweest met de Duitsers; twaalf van hen hebben het niet overleefd. Honderdtweeënveertig predikanten werden verhoord zonder gevangen te worden, honderdvierentwintig anderen werden wel gevangengenomen voor korte of langere tijd.²⁴⁴

Bij de gereformeerden zijn honderdzes predikanten gevangen genomen, voor korte of langere tijd, zoals Frits Slomp en Delleman uit Rotterdam-Kralingen. Beide zaten kort gevangen; Slomp werd bevrijd op 11 mei 1944 uit de Arnhemse koepelgevangenis, net voordat de Duitsers beseften dat hij een van de leiders van de LO was. Wanneer en hoe lang Delleman gevangen zat vermeldt hij niet. Twintig gereformeerde predikanten hebben hun gevangenschap niet overleefd.²⁴⁵ Uit deze cijfers blijkt dat vele predikanten hun roeping trouw bleven en zich bleven uitspreken tegen het nationaalsocialisme ondanks het gevaar opgepakt te worden.

In de houding van de Nederlands Hervormde Kerk (NHK), het grootste protestantse kerkgenootschap, is een grote omslag te zien. Vóór de oorlog had deze kerk zich niet tegen het gedachtengoed van de NSB uitgesproken, in tegenstelling tot de Gereformeerde Kerken (GK), Christelijk-Gereformeerden en de Rooms-Katholieke Kerk. Vanaf 1 april 1940 waaide er echter een andere wind in deze kerk door de komst van de nieuwe secretaris van de Algemene Synode van de NHK, ds. K.H.E. Gravemeyer.²⁴⁶

Eind augustus 1940 kwam in Lunteren een aantal mensen samen die al op kerkelijk-sociaal gebied actief binnen de NHK waren: de zogenaamde de Lunterse Kring.²⁴⁷ Hun inspirator was de Duitse theoloog Karl Barth en de Bekennende Kirche in Duitsland. Barth stelde in 1933 dat de Evangelische kerk zich moest verzetten omwille van de vrijheid voor het evangelie en vroeg zich af of de kerk zich loyaal op mocht stellen naar de staat. Bij loyaliteit aan de staat zou de kerk mede schuldig zijn aan de vele zelfmoorden onder de Joden. Barths opstelling leidde ertoe dat verschillende Duitse protestanten, zowel calvinisten als lutheranen, zich in 1934 verenigd hadden tot

---

²⁴⁴ Touw, *Het verzet der Hervormde kerk*, 562.

²⁴⁵ Th. Delleman, ed., *Opdat wij niet vergeten. De bijdrage van de gereformeerde kerken, van haar voorgangers en leden, in het verzet tegen het nationaal-socialisme en de Duitse tyrannie* (in opdracht generale synode der Gereformeerde Kerken; Kampen 1949) 231, 232, 237, 207.

²⁴⁶ De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden IV*, 769-771.

²⁴⁷ *Ibidem*, 771, 772.

de Bekennende Kirche, voor een zuivere verkondiging van Gods Woord, zonder inmenging van het totalitarisme onder leiding van Hitler.²⁴⁸

De Lunterse kring sprak zich uit tegen antisemitisme, maar deze oproep werd maar deels door de hervormde synode aangenomen: de kerk richtte zich alleen op de Joden die aan de kerk verbonden waren, de christenen uit de Joden. De Lunterse kring was zeer teleurgesteld.²⁴⁹

De gereformeerde prof. K. Schilder riep 21 juni 1940 in zijn artikel *De schuilkelder uit; de uniform aan*, in het blad *De Reformatie* op “een goed christen en tegen elke revolutie en dus een goed Nederlander onder het Nederlandse recht” te zijn.²⁵⁰ Hij gaf aan niet te provoceren, maar ook niet te willen zwijgen. De Duitsers verboden het blad en Schilder werd op 22 augustus 1940 gearresteerd om na ruim drie maanden weer vrij te komen.²⁵¹ Schilders oproep om christen en een goed Nederlander te zijn werd door de bezetter dus als een grote bedreiging gezien.

Ondertussen had de NHK het initiatief genomen tot overleg met andere kerkgenootschappen. Dit was een bijzondere gebeurtenis omdat vóór de oorlog contacten tussen kerken in het kader van de Oecumenische Beweging maar weinig succes had geboekt. Op uitnodiging van de NHK kwamen op 25 juni 1940 in Den Haag zeven protestantse kerken bijeen.²⁵²

Er volgden verschillende bijeenkomsten met discussies over de mate waarin ze zich als Convent der Kerken wilden uitspreken over de maatregelen tegen de Joden. Toen in oktober 1940 Joden niet meer in overheidsdienst aangenomen mochten worden, vonden Gravemeyer, prof. J.R. Slotemaker de Bruïne als voorzitter van het overleg, en ds. Buskes dat de kerken zich moesten uitspreken tegen het antisemitisme. Uiteindelijk werd er ingestemd met een gezamenlijk adres en bijbehorende kanselboodschap op 25 oktober 1940 aan Seyss-Inquart voor intrekking van het verbod om Joden in overheidsdienst aan te stellen of te bevorderen.²⁵³

---

²⁴⁸ Bank, *God in de oorlog*, 57, 58, 62-65.

²⁴⁹ De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden IV*, 772, 773.

²⁵⁰ Delleman, ed., *Opdat wij niet vergeten*, 25.

²⁵¹ Ibidem, 25, 26, 29, 207.

²⁵² Te weten: de Nederlands Hervormde Kerk, de Gereformeerde Kerken, de Christelijk Gereformeerde Kerk, de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband, de Remonstrantse Broederschap en de Algemene Doopsgezinde Sociëteit, het Hersteld Evangelisch Luthers Kerkgenootschap en de Lutherse Evangelisch Lutherse Kerk. Touw, *Het verzet der Hervormde kerk*, 127, 129.

²⁵³ De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden IV*, 772-776.

Met de kanselboodschap werd verschillend omgegaan. Vele gereformeerden moesten via andere kanalen van het adres vernemen. Dit werd veroorzaakt door opmerkingen van de afgevaardigde van de GK, prof. H.H. Kuyper, de zoon van Abraham Kuyper, in zijn weekblad *De Heraut*. Hij wilde wachten op antwoord van Seyss-Inquart op het adres voordat het voorgelezen werd van de kansels. Vanwege de verontwaardiging over deze handelswijze trok Kuyper zich terug en werd opgevolgd door mr. J. Donner.²⁵⁴

De Rooms-Katholieke Kerk (RKK) had niet meegedaan met het Convent der Kerken, maar kardinaal De Jong liet in een brief aan de bisschoppen weten dat de RKK zich ook op een dergelijke manier moest uitspreken. De vier bisschoppen stonden er echter niet allemaal achter en daarom kwam er van de RKK nog geen adres en kanselboodschap.²⁵⁵

Op 5 maart 1941 stuurde het Convent der Kerken een brief aan de Secretarissen-Generaal der Departementen van Algemeen Bestuur, het hoogste Nederlandse bestuursinstantie, waarin zij haar zorgen uitte over de zware inperking van vrijheden en over de toenemende vervolging van de Joden. De kerken gaven aan dat die vervolgingen en inperkingen in strijd waren met het woord van God. Ze vroegen de Secretarissen-Generaal met klem alles te doen zodat “recht, waarheid en barmhartigheid ook in het huidige tijdsbestel de richtsnoeren zullen zijn voor het beleid der Overheid”.²⁵⁶

Afgesproken was dat de brief op zondag 23 maart 1941 vanaf de kansels zou worden voorgelezen. De Duitsers wilden dit hoe dan ook verhinderen en arresteerden Gravemeyer. Deze kwam snel weer vrij om de gemoederen over de arrestatie tot rust te brengen, maar al snel werd hij weer gearresteerd. Hieruit blijkt, zoals Norel en Terlaat Poot aangeven, hoezeer de Duitse bezetter de invloed van de kerk vreesde.²⁵⁷

Op 3 augustus 1941 werd in alle Rooms-Katholieke kerken een brief van de bisschoppen voorgelezen met allerlei richtlijnen voor de gelovigen. Zo mochten zij geen lid meer zijn van organisaties die aan de katholieke Volksbond verbonden waren, op straffe van uitsluiting van deelname aan de Mis, omdat het bestuur ervan vervangen was door een nationaalsocialistische commissaris. Ook nu probeerden de Duitsers het

---

²⁵⁴ Ibidem, 774, 776.

²⁵⁵ Ibidem, 777-780.

²⁵⁶ Norel en Terlaat Poot, *De Tyrannie verdrijven*, 350.

²⁵⁷ Ibidem, 350, 351.

voorlezen van de brief tegen te houden, maar dit mislukte: de bisschoppelijke boodschap kwam helder door. Door de vervolgingen en inperkingen door de Duitsers kwamen de kerken dichter bij elkaar te staan; zelfs protestantse kerken en de katholieke kerk samen.²⁵⁸ De Duitsers bereikten dus het tegendeel van wat ze beoogden.

Dat bleek toen in het najaar van 1941 de RKK ook mee ging doen in het Convent der Kerken. Het Convent vroeg om een gesprek met Seyss-Inquart en deze vond plaats op 17 februari 1942, maar bleef zonder resultaat. Na twee maanden werd in de protestantse en katholieke kerken weer een kanselboodschap voorgelezen als protest tegen de Joodse maatregelen en het opleggen van het nationaalsocialisme. Weer werd ds. Gravemeyer met een aantal andere geestelijken gearresteerd.²⁵⁹

Seyss-Inquart was kennelijk beducht voor de invloed van het voorlezen van kanselboodschappen en telegrammen op de kerkgangers. Dat bleek niet alleen uit de aanhoudingen, maar ook uit de moord op katholiek gedoopte Joden in de zomer van 1942. Toen stuurde het Convent der Kerken, inmiddels I.K.O. of 'Interkerkelijk Overleg' geheten, een telegram naar de Rijkscommissaris als protest tegen de deportaties van Joden. Seyss-Inquart beloofde gedoopte Joden van deportatie uit te zonderen. Als het telegram wel vanaf de kansels voorgelezen zou worden, zouden de gedoopte Joden juist als eerste gedeporteerd worden. De NHK besloot daarop het telegram niet voor te lezen; de GK en de RKK daarentegen wel. De Duitsers pakten daarop 245 katholieke joden op die direct naar Auschwitz gestuurd en vermoord werden.²⁶⁰ De kerken lieten zich niet afschrikken, er volgden meer adressen aan Seyss-Inquart, bijvoorbeeld op 17 februari 1943, 7 en 19 mei 1943, 8 november 1943 en in november 1944.²⁶¹

In 1941 stuurde de hervormde synode een kanselgebed uit waarin voor de koningin gebeden werd als de wettige overheid. De Duitsers hadden voorbede voor de koningin niet verboden, maar wel werden predikanten vanwege deze voorbede gevangen genomen.²⁶² Ook in de gereformeerde kerken werd voor de koningin gebeden. Dertien gereformeerde predikanten werden aangehouden.²⁶³ Het sprak dus van moed van de predikant om voor de vorstin te bidden vanaf de kansel. Ook blijkt dat de twee

---

²⁵⁸ Ibidem, 351-353.

²⁵⁹ Bank, *God in de oorlog*, 516-517.

²⁶⁰ Delleman ed, *Opdat wij niet vergeten*. 70, 324. En: Bank, *God in de oorlog*, 516-518.

²⁶¹ Norel en Terlaat Poot, *De Tyrannie verdrijven*, 351-353.

²⁶² Touw, *Het verzet der Hervormde kerk*, 51.

²⁶³ Delleman, ed., *Opdat wij niet vergeten*, 207.

kerken een band voelden met de koningin, een combinatie van God, Nederland en Oranje.

De protestantse kerken boekten ook een succes: ze protesteerden tegen het collecteplan. Het collecteplan hield in dat de kerken alle gegevens van collectes moesten overhandigen aan de procureur-generaal. De kerkelijke collectes mochten de op Duitse leest geschoeide Winterhulp niet belemmeren. Het kerkelijke protest resulteerde in intrekking van de maatregel in juli 1941.²⁶⁴

De kerken gaven hun boodschap door via kanselboodschappen, bleven bidden voor de koningin en protesteerden bij de bezetter, ook al werden daardoor predikanten gevangen genomen. Ze zwegen niet en gaven het voorbeeld om pal tegenover de bezetter te staan. Dat de kerken samenwerkten was uniek in Nederland en straalde kracht uit, waaruit de kerkleden moed putten.

4.2 De agency van individuele predikanten en gelovigen: Frits de Zwerver en Tante Riek

Naast de gezamenlijke kerken keerden ook individuele predikanten zich tegen het nationaalsocialisme en de vervolgingen door de Duitsers. Uit de vorige paragraaf bleek dat er vele predikanten in aanraking kwamen met de bezetter.

Zo kwam ik in de door mij bestudeerde dagboeken, memoires en kronieken van (klein)kinderen diverse keren de naam van dominee F. Slomp tegen. Deze principiële predikant kwam uit Heemse bij Hardenberg, niet ver van de Duitse grens. Hij had in zijn preken de Arbeidsdienst een ‘dienst aan de duivel’ genoemd, waar ouders hun kinderen niet naar toe mochten laten gaan. Hij was vanwege zijn anti-Duitse preken gedwongen onder te duiken, maar preekte in heel veel kerken, waardoor hij de schuilnaam Frits de Zwerver kreeg. Zijn oproep kreeg gehoor. Illegale pers, zoals Trouw en Vrij Nederland en de ondergrondse ARP gaven hetzelfde signaal: niet gaan, zo nodig gaan onderduiken.²⁶⁵

---

²⁶⁴ De procureur-generaal was het hoofd van de politie in de provincie. Lurvink, *De joodse gemeente in Aalten*, 137. Er waren destijds 5 procureurs-generaals, in Arnhem, Den Haag, Amsterdam, ‘s-Hertogenbosch en Leeuwarden. L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 1939-1945*, Xb: Het laatste jaar II tweede helft (Den Haag 1982) 1044. En: Touw, *Het verzet der Hervormde kerk*, 50, 51.

²⁶⁵ Norel, ‘Hoofdstuk 1. De onderduiker’, *HGG II*, 22, 23.

Na afloop van een preek in Winterswijk in oktober 1942 kwam hij in contact met Heleen Kuipers-Rietberg. Zij spraken over onderduikers en verzet, waarbij Heleen Kuipers haar ideeën ontvouwde om een landelijke organisatie voor hulp aan onderduikers op te zetten. Zij vroeg hem deze plannen te promoten en hiervoor het land in te gaan. Slomp durfde het niet aan. Slomp geeft in een interview aan dat zij daarop antwoordde: “Kerel, zou ’t nou zo erg zijn als jij om het leven kwam en als er duizenden jongens gered worden? Ik heb daar niks meer op kunnen zeggen”.²⁶⁶

Ds. Slomp realiseerde zich hoe gevaarlijk dit werk was, maar vond het zo belangrijk dat hij de taak op zich nam. Ook zegt deze uitspraak van Heleen Kuipers hoe zij naar het verzetswerk keek. Haar eigen leven vond zij minder belangrijk dan het leven van de onderduikers.

*Figuur 28 Ds. Frits Slomp,
alias Frits de Zwerver*

*Figuur 29 Heleen Kuipers-Rietberg,
alias Tante Riek*

Heleen Kuipers en haar man Piet waren actief in kerk en maatschappij. Piet was ouderling en diaken van de Gereformeerde Kerk in Winterswijk en lid van de ARP, Heleen ofwel ‘Tante Riek’ was in 1932 medeoprichtster van de Gereformeerde Vrouwenvereniging in haar woonplaats en werd later lid van het hoofdbestuur van de Bond van Gereformeerde Vrouwenverenigingen in Nederland. Zij was een belezen vrouw met een uitgesproken mening. Ze kon goed organiseren en had een grote overredingskracht. Het echtpaar was diepgelovig en wilde daar ook naar handelen. In de jaren dertig hadden Piet en Heleen Kuipers een scherp oog en oor voor wat er aan de

---

²⁶⁶ Kuipers, *Er was zoveel werk nog te doen*, 37, 40, 41.

Slomp vermeldde dit in een interview dat opgenomen is in L. de Jong, *De bezetting. Tekst en beeldmateriaal van de uitzendingen van de Nederlandse Televisie Stichting over het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, 1940-1945* (Amsterdam 1985) 586. In de DVD serie is het interview te zien in aflevering 10, gedeelte 00.01.08-00.01.30.

andere kant van de grens gebeurde en waren fel gekant tegen het nationaalsocialisme, Heleen nog meer dan Piet, vooral na de inval van de Duitsers.²⁶⁷

De Kuipers waren er erg op tegen dat jongens zich meldden voor de Arbeidsdienst, om daar in de geest van het nationaalsocialisme opgevoed te worden. Een landelijke organisatie voor hulp aan onderduikers was toen nog niet in beeld. Wel namen ze zelf onderduikers op en hielpen ze onderduikers elders onder te brengen. Door haar landelijke connecties bemerkte Heleen Kuipers gaandeweg de noodzaak tot een landelijke organisatie voor hulp aan onderduikers.²⁶⁸

Ds. Slomp gaf gehoor aan het verzoek van Heleen Kuipers en ging op pad en begon in de Achterhoek. Hij waarschuwde voor het gevaar van beïnvloeding door het onchristelijke nationaalsocialisme als de jongeren in de Arbeidsdienst zaten. Zo kwam ds. Slomp bij aannemer Jan Wikkerink in Aalten terecht toen deze aan het werk was. Na het gesprek van Wikkerink en Slomp zorgde de eerste ervoor dat allen die hij deelgenoot wilde maken van de plannen van Slomp diezelfde avond al bij elkaar zouden komen.²⁶⁹

4.3 De Aaltense kerken

Aalten kende een gevarieerd aanbod van kerken in de jaren rondom de Tweede Wereldoorlog. Naast de Gereformeerde Kerk was er een Christelijk-Gereformeerde Kerk en waren er twee Hervormde en twee Rooms-Katholieke kerken, een in Aalten en een in Bredevoort. Ook was er het kleine kerkgenootschap Vergadering der Gelovigen, een geloofsgroep zonder vaste structuren die de Bijbel ziet als het woord van God en deze letterlijk neemt en tot uiting wil brengen in het dagelijks leven.²⁷⁰

De Gereformeerde Kerk was het grootste kerkgenootschap in Aalten en had de beschikking over twee kerkgebouwen, de Wester- en de Oosterkerk. De gereformeerden hadden de meeste kerkleden: in 1940 was 34,6% van de gemeente Aalten

---

²⁶⁷ Kuipers, *Er was zoveel werk nog te doen*, 21, 24, 26, 27.

²⁶⁸ Ibidem, 30, 36, 37.

²⁶⁹ Goede, 'De landelijke leiding', *Het Grote Gebod* I, 11.

²⁷⁰ De Joode, *Aalten in bezettingstijd*, 46, 132.

En: Wikkerink, *Dale*39, 13.

gereformeerd. In hoofdstuk twee vermeldde ik al dat de gereformeerden in Bredevoort geen eigen kerkgebouw hadden en in het dorp Aalten kerken.²⁷¹

De Aaltense Gereformeerde Kerken kenden in de jaren dertig een groeiend ledenaantal en bleek een verbouwing met een galerij in beide kerken nodig. Dit bleek nog niet voldoende om de kerkgangers een plaats te geven tijdens de diensten en daarom werd een zaal gehuurd voor kerkdiensten in het gebouw Irene. Binnen enkele jaren, nog voor de oorlog, was er zelfs een tweede zaal nodig in Irene. Een opvallend detail: de diensten in Irene begonnen een kwartier later dan in de beide kerken, zodat bij een te volle kerk men nog altijd in Irene ter kerke kon gaan.²⁷²

Dat dit nog niet voldoende was blijkt uit het feit dat in 1942 in de ochtend een extra dienst in de Westerkerk gehouden werd.²⁷³ De Gereformeerde Kerk in Aalten groeide dus in de jaren voor en tijdens de oorlog.

Het kerkelijk diverse Aalten kende net als op landelijk niveau tijdens de oorlog een toenadering van de kerken. De hervormde dominee G.P. Klijn had in augustus 1940 met zijn gereformeerde collega ds. W.E. Gerritsma overleg gevoerd of het goed zou zijn wekelijks samen te komen “in verband met de nood der tijden”.²⁷⁴ De gereformeerde kerkenraad stemde hiermee in waarop er wekelijkse samenkomsten werden gehouden waarbij de christelijk gereformeerde, gereformeerde en hervormde predikant om beurten voorgingen.²⁷⁵

Daarnaast was er een maandelijks overleg tussen de predikanten van de hervormde, christelijk-gereformeerde en gereformeerde predikanten van Aalten, Bredevoort en Lichtenvoorde. Lichtenvoorde hoorde toen wat betreft de gereformeerde kerk nog bij Aalten, maar had vanaf 1933 wel een eigen kerkgebouw.²⁷⁶ De toenadering van kerken zoals op landelijk niveau gebeurde, vond dus ook op lokaal niveau plaats in Aalten. De kerken voelden dat ze elkaar nodig hadden in de geestelijke strijd tegen de Duitsers en konden elkaar versterken.

---

²⁷¹ Ter Horst, *Een kerk in de lens*. 5. En: <https://oudaalten.nl/gemeenschap/religie/kerken/koppelkerk-bredevoort>, laatst geraadpleegd op 23 maart 2023.

²⁷² Ter Horst, *Een kerk in de lens*, 5, 101-104, 112.

²⁷³ *Classicale Kerkbode*, 27 maart 1942. Erfgoedcentrum Achterhoek en Liemers, Doetinchem (EAL), toegangsnummer 1168, inv.nr. 8, Collectie Kerkbladen van de Gereformeerde kerken in de Classis Zutphen, 1935-1997. Aaltense Kerkbode. Officiële uitgave van de Gereformeerde Kerk Aalten, 1935-1942. 8. Vanaf 28-11-1941: Mededelingen van de Gereformeerde kerken in de Classis Zutphen; tussen 22-3 en 4-9-1942 genaamd ‘Classicale kerkbode’, 1941, 1942.

²⁷⁴ Ter Horst, *Een kerk in de lens*, 111.

²⁷⁵ Ibidem, 111.

²⁷⁶ Ibidem, 113, 101, 102.

4.4 Van de Aaltense kansels

De vraag is nu in hoeverre vanaf de kansels oproepen klonken om het verzet te ondersteunen, bijvoorbeeld via de kanselboodschappen van het Convent der Kerken, via preken of anderzijds zoals berichten in een kerkblad.

Het adres aan de Rijkscommissaris van oktober 1940 tegen de maatregelen tegen de Joden is in de gereformeerde kerkenraadsvergadering van 29 oktober 1940 aan de orde geweest, zo meldt Ter Horst. Of de kanselboodschap ook daadwerkelijk voorgelezen is, vermeldt hij niet. Wel stelde de kerkenraad van de gereformeerden geen prijs op ondersteuning vanuit de collecte Winterhulp. De gereformeerde diakenen vonden dat ze zelf voor ondersteuning konden zorgen voor die gezinnen die hulp nodig hadden en stelden de NSB-hulp niet op prijs. Ook waren de gereformeerde ambtsdragers van mening dat de ouders hun kinderen niet naar de Arbeidsdienst mochten laten gaan op grond van de doopbelofte.²⁷⁷ Dit is een duidelijke stellingname van de gereformeerde ambtsdragers tegen de Duitse poging tot beïnvloeding van de jongeren.

Ik kwam in de door mij bestudeerde bronnen een paar voorbeelden tegen van de landelijke kanselboodschappen. In de kanselboodschap van zondag 23 maart 1941 werd het lot van de Joden beschreven en werd opgeroepen om als christen vervolgd te helpen. De familie Wiggers liet daarom in oktober 1941, toen de Joodse broers Hanry en Arthur Meijler op hun stoep stonden, bij hen onderduiken.²⁷⁸

Aanvankelijk wilde de familie Wevers aan de Koningsweg in Aalten liever geen onderduikers. Maar na een preek in de kerk beseften ze dat ze de vraag van Jan Wikkerink naar een onderduikplaats voor Joodse onderduikers niet konden weigeren. Zo had de familie Wevers vanaf juni 1944 de Joodse Lena en Yitschzak Jedwab-Kropveld, ouders van 'Willem Herfstink', en hun aanstaand schoonzusje Marga als onderduikers. De familie Wevers kende Jan Wikkerink goed: de heer Wevers en Wikkerink waren collega's.²⁷⁹

De families Wiggers en Wevers zijn duidelijk voorbeelden van mensen waar een preek of kanselboodschap dus invloed had op de bereidheid onderduikers op te vangen. Maar ook geeft het voorbeeld van de familie Wevers aan hoe een bekende en kennelijk,

---

²⁷⁷ Ibidem, 112.

²⁷⁸ Wikkerink, *Dale*39, 33, 34.

²⁷⁹ *Onderduiken in de grensstreek*, 1.3.

in de ogen van de Wevers, vertrouwd iemand als Wikkerink mensen kon overhalen tot het bieden van onderduik aan Joden.

De Aaltense preken

Naast kanselboodschappen hadden de kerken uiteraard meer mogelijkheden om hun kerkleden te bereiken, zoals de preken tijdens de dienst en mededelingen in een kerkblad. In het Erfgoedcentrum Achterhoek en Liemers kwam ik een aantal preken tegen van gereformeerde Aaltense dominees, hoewel helaas niet van predikanten van andere kerkgenootschappen. In deze gereformeerde preken trof ik geen directe oproepen aan tot het bieden van hulp aan onderduikers of anderzijds in verzet komen.

Wel zag ik daar verschillende preken met als thema goed – kwaad, zoals naar aanleiding van het Bijbelverhaal van de vier vrienden van Daniel die niet voor de Babylonische vorst Nebukadnezar knielden, of over de eindstrijd in Openbaring. Ook is er bijvoorbeeld geprekt door ds. Veenhuizen over het Lutherlied *Een vaste burcht is onze God* tijdens de dienst voor biddag op 21 november 1943. Deze dienst werd *Biddag vanwege den nood der tijden* genoemd, waarbij uitdrukkelijk ook niet-kerkleden uitgenodigd waren en die door alle kerken aangeduid was als een dag van vragen om ontferming.²⁸⁰

Een preek van ds. Kuijper in de Lijdenstijd, dus in een van de weken voor Pasen, had het thema macht. Jammer genoeg is niet bekend in welk jaar deze preek gehouden werd, maar uit de tekst is op te maken dat de oorlog nog gaande is. “Maar de heele wereldgeschiedenis, en ook wat wij in onze dagen beleven, het staat alles in het teken van den strijd der machten”. “Er is een communistische-, en een nationaal-socialistische-, maar er is daartegenover ook een calvinistische machtsbeschouwing.”²⁸¹ Hier wordt het nationaalsocialisme, maar ook het communisme, veroordeeld als tegenstrijdig met het calvinisme.

Dominee Veenhuizen preekte over Zondag 1 van de Catechismus. Wanneer deze preek met als titel *De eenige troost* gehouden is, staat er niet bij vermeld; waarschijnlijk

---

²⁸⁰ Ds. Veenhuizen. ‘Een vaste burcht is onze God’. Wester- en Oosterkerk. Biddag vanwege den nood der tijden, 21 november 1943, 1. EAL, Collectie preken van predikanten van de Gereformeerde Kerk te Aalten 1943-1954, toegangsnummer 1574, inv.nr. 06.

²⁸¹ Ds. P. Kuijper, ‘Macht’. Lijdensprek .z.d., 1, 2. Collectie preken van predikanten, toegangsnummer 1574, inv.nr. 26.

in het laatste oorlogsjaar, toen de kerkdiensten niet meer in de kerk gehouden werden maar op verschillende kleinere locaties. Er wordt namelijk aan het begin gemeld dat de kerkgangers verstrooid zijn in kleine groepen over heel het dorp en de buurtschappen.²⁸²

Ds. Veenhuizen geeft aan dat gelovigen aan Christus toebehoren en zegt dan:

“Zooals onze tijd daar een schaduw van kent, als mensen een eed van trouw afleggen aan een ander mensch, om die onvoorwaardelijk en blindelings te volgen, waarmee men dan bedoelt: ik ben van dien ander; geteekend met zijn stempel, een eigen wil heb ik niet meer, zijn wil is de mijne.

Dat is ontzettend, dat dat bestaan kan onder de mensen. Dat mag alleen mogelijk zijn in die verhouding tusschen Christus en Zijn gemeente.”²⁸³

In de preken is dus wel een scherpe afkeuring te bespeuren van het nationaalsocialisme, zij het in kerkelijke bewoordingen, met als doel de kerkgangers alert te maken op het verschil tussen hetgeen in de Bijbel staat en het nationaalsocialisme. Dit wakkerde mogelijk een actieve houding tot verzet tegen de Duitsers aan. Maar zoals vermeld kwam ik geen directe aanwijzing tegen van een oproep tot het herbergen van onderduikers.

Uiteraard wil dat niet zeggen dat er in de gereformeerde preken geen oproepen gedaan zijn om onderduikers op te nemen of actief het verzet in te gaan. Het kan zijn dat dergelijke preken niet bewaard werden vanuit veiligheidsoogpunt, of dat ze in de loop van de tijd weggedaan zijn. Een optie is ook dat mensen in de gebeden gestimuleerd werden om vluchtelingen op te nemen. Ik ben in het archief geen uitgetypte of geschreven gebeden tegengekomen, op één na, uit de dienst van 14 maart 1945, Biddag voor gewas en arbeid. In dit gebed bad ds. Gerritsma onder andere voor de koningin, bad hij om vrijheid voor de gevangenen, voor een einde aan de honger in het westen en voor de gemeenteleden dat zij oog hebben “voor de behoeften van hen, die anders gebrek zouden lijden.”²⁸⁴

---

²⁸² Ds. D. Veenhuizen, ‘De eenige troost’, z.d., 1. EAL, Collectie preken toegangsnummer 1574, inv.nr. 20. (volgens de archiefbeschrijving zou inv.nr. 20 een preek van ds. P. Kuijper moeten zijn, maar dit klopte niet, hetgeen ik in het archief aangekaart heb).

²⁸³ Ds. D. Veenhuizen, ‘De eenige troost’, 6.

²⁸⁴ Ds. W.E. Gerritsma, ‘Jezus Christus, honger en dorst lijdend’, Biddag 14 maart 1945, 8. EAL, Collectie preken van predikanten toegangsnummer 1574, inv.nr 25.

Het Aaltense gedenkraam

Figuur 30 Het Aaltense gedenkraam in de voormalige Oosterkerk

Gerrit-Hendrik van Eerden, de kleinzoon van onderduikverlener Van Eerden van boerderij 't Ruwhof, antwoordde op mijn vraag hoe er vanaf de kansel gesproken werd over onderduikers: “Er zijn bijna geen preken, ik weet mijn hele leven al dat de twee teksten die op het herdenkingsraam staan, dat het daar om ging. Dat was eigenlijk genoeg.”²⁸⁵

De bewuste twee teksten onderaan in het herdenkingsraam komen uit Jesaja 16:3b: “Verbergt den verdrevene en vermeldt den omzwervende niet” en de andere

---

²⁸⁵ Gesprek met Gerrit-H. van Eerden, 10 december 2021 op boerderij 't Ruwhof.

Jesaja 58:7a: “Is het niet dat gij den hungerige uw brood deelt en den arme en verdrevene in huis brengt?”²⁸⁶

Figuur 31 Jesaja 16: 36

Figuur 32 Jesaja 58: 7a

Het herdenkingsraam waarover Van Eerden hier sprak is het monument dat Aalten op 13 juli 1946 kreeg als dank voor het bieden van een schuilplaats, voor de zomervakantie in Aalten van Rotterdamse kinderen in de eerste jaren van de oorlog en de voedselhulp naar het westen in het laatste oorlogsjaar. In dit raam zijn in glas in lood allerlei aspecten te zien van het leven in Aalten in de oorlog en is aangebracht in de voormalige Oosterkerk in Aalten. Het initiatief kwam van de Gereformeerde Kerk van Kralingen, via ds. Delleman. In korte tijd werd het gesteund door een landelijk comité, waarin ook Hervormde, Christelijk Gereformeerden, Rooms-Katholieken en Joden in vertegenwoordigd waren.²⁸⁷

De twee teksten zijn een duidelijke aanduiding van de manier waarop het comité de gastvrijheid in Aalten heeft beschouwd, dat het comité een directe band zag tussen de Bijbelteksten en de hulpvaardigheid van de Aaltense bevolking. En zoals uit de opmerking van Van Eerden blijkt, geven de twee bijbelteksten kernachtig ook de motivering van de Aaltenaren weer.

4.5 Kerkrazzia

Tijdens de kerkdiensten zaten er ook onderduikers in de kerk. Dat blijkt onder andere uit het verhaal van Peter van Essen. Hij was op 30 januari 1944 op weg naar de Westerkerk, waar professor Ridderbos van de Vrije Universiteit zou spreken. Van Essen

²⁸⁶ Gerhard ter Maat, *Het Aaltense kerkraam in de Oosterkerk* (Redactie kerkvenster; Aalten 2021) 13.

²⁸⁷ De Oosterkerk is sinds juli 2021 niet meer in gebruik als kerkgebouw en wordt verbouwd tot een woon-zorgcomplex. <https://oudaalten.nl/straten-aalten/oosterkerkstraat/oosterkerkstraat-01/>, laatst geraadpleegd op 15 februari 2023. En: Gerhard ter Maat, *Het Aaltense kerkraam in de Oosterkerk*, 5, 6, 13.

was laat en liep daarna door naar de Oosterkerk waar de dienst een half uur later zou beginnen. Hij was niet de enige onderduiker op die zondag in een Aaltense kerk. De Duitsers hielden juist op deze dag een razzia bij de gereformeerde Westerkerk en de christelijk-gereformeerde kerk. Tijdens de dienst werden de kerken omsingeld en hoewel de aanwezige onderduikers zich probeerden te verstoppen of probeerden te ontsnappen, werden er toch in totaal circa achtenveertig onderduikers gearresteerd. Peter van Essen ontsprong deze dans doordat hij te laat was voor de dienst in de Westerkerk. De arrestanten kwamen eerst in kamp Amersfoort terecht en moesten daarna bij boeren in Duitsland werken. Een aantal van hen heeft het niet overleefd.²⁸⁸

Figuur 33 Overval op de Christelijk Gereformeerde kerk aan de Berkenhovestraat.

Bruin Noordam heeft in zijn memoires ook geschreven over de kerkrazzia. Hij zat ondergedoken op boerderij De Scheper bij Jan en Sina Ligterink-Brusse in Dale. Hij kerkte normaal gesproken in de Oosterkerk, maar vanwege de komst van dr. Ridderbos ging hij naar de Westerkerk. Hij werd opgepakt en kwam in Amersfoort terecht. Hij wist samen met Cor Buys tijdens het transport naar Duitsland te ontsnappen. Cor Buys' eigen naam was Moshe Boas Berg; hij was van Joodse komaf en wilde vóór alles ontsnappen. Zijn plan lukte en ze wisten weer terug te komen in Aalten, Noordam weer

---

²⁸⁸ Van Essen, *Oorlogsdagboek*, 45, 46.

naar De Scheper en Buys kwam in Barlo terecht, bij de familie Te Bokkel op Het Bokkel. Noordam werd als de verloren zoon weer ontvangen bij de familie Ligterink.²⁸⁹

De kerkrazzia heeft grote invloed gehad op de mensen in Aalten. In veel boeken komt de razzia aan de orde. Een voorbeeld is het verhaal van het Joodse meisje Anita Waisvisz, die ook in de kerk zat toen de kerkrazzia plaatsvond. Anita was via ds. Gerritsma bij Hendrika Heinen in het dorp Aalten terechtgekomen. Ds. Gerritsma hielp dus mee een onderduikplaats te vinden. Anita vertelt dat een vrouw haar snel een muts over haar donkere haar trok om niet op te vallen en samen met deze vrouw liep ze de kerk uit.²⁹⁰

Figuur 34 Familie Heinen met voorop Anita Waisvisz

De niet bij name genoemde vrouw beseftte waarschijnlijk dat Anita een Joods meisje was waar de Duitsers geen aandacht voor moesten krijgen. Ze gaf hulp op een kleine manier, maar het was mogelijk levensreddend.

4.6 De kerk voor onderduikers

Er waren naast gewone kerkdiensten ook onderduikersdiensten. Deze gingen niet uit van de kerkenraden en werden door de onderduikers zelf georganiseerd. In deze diensten kwamen hervormde, gereformeerde en christelijk-gereformeerde en lutherse onderduikers samen. De voorganger was soms een predikant. Vaak ging echter ook een van de onderduikers voor, zoals K.L.F. le Grand en J.H. de Boer, twee

---

²⁸⁹ B. W. Noordam, *Barlo, waar de dageraad gloorde....!* (Soest 1995) 11. Archief NOA. En Van Eerden, *'t Ruwhof*, 9.

²⁹⁰ Brethouwer, ed., *De vrouw als spil van het verzet*, 26-28, 31.

theologiestudenten die in Lintelo ondergedoken zaten. Ook Peter van Essen had wel eens de leiding in een dergelijke dienst. In het begin van hun onderduiktijd gingen onderduikers met het gastgezin mee naar de kerk, maar in de loop van de tijd werd dat te gevaarlijk geacht en waren de onderduikersdiensten een alternatief.²⁹¹

De onderduikersdiensten werden gehouden in de huiskamer of boerenkeuken. De onderduikers kwamen druppelsgewijs binnen en er werden wachtposten uitgezet om tijdig te waarschuwen bij de komst van Duitsers.²⁹² Deze diensten laten zien hoe zeer het kerkelijk leven verweven is met het leven met onderduikers.

Op 26 maart 1944 was ds. Gerritsma de voorganger op boerderij Navis in Lintelo. Achttien onderduikers deden toen belijdenis, een bijzondere dienst. De Duitsers kregen kennelijk argwaan, want Gerritsma kreeg huiszoeking en moest zich in Arnhem verantwoorden over hulp aan onderduikers. Hij werd niet gevangen gehouden.²⁹³

Bij Gerritsma werd dus niets gevonden, maar deze huiszoeking geeft wel aan hoe voorzichtig de predikanten moesten zijn. Deze voorzichtigheid kan een reden zijn dat er daarom geen Aaltense preken in het Doetinchemse archief liggen waarin een directe verwijzing of oproep staat voor het opnemen van onderduikers of bieden van verzet. Het was voor de predikanten van groot belang voorzichtig te zijn, voor zichzelf en hun gezinnen, maar ook voor de vele onderduikers. De predikanten wisten veel wat de Duitsers zouden willen weten.

Peter van Essen, die in Dale ondergedoken zat, schrijft een aantal keren in zijn dagboek over onderduikersdiensten en geeft daarmee een mooi beeld van deze diensten. Zo schrijft hij op 19 september 1943 dat het de eerste onderduikersdienst is en dat deze gehouden werd op de deel, de schuur, vlak bij het varkenshok en de koeien. De dieren lieten tijdens deze dienst regelmatig van zich horen wanneer de aanwezigen zongen.²⁹⁴

Op zondag 22 oktober 1944 werd er een kerkdienst in de boerderij De Koekoek gehouden, het onderduikadres van Peter van Essen. In totaal kwamen negentien onderduikers op de dienst af. De dochter van de boer, Mina ter Horst, had eerder die morgen een preek opgehaald bij ds. Veenhuizen. Net als in een gewone kerkdienst werd

---

²⁹¹ Ter Horst, *Een kerk in de lens*, 116. En: Van Essen, *Oorlogsdagboek*, 28, 32, 116.

²⁹² Ter Horst, *Aalten in oorlogstijd*, 124, 125.

²⁹³ Ter Horst, *Aalten in oorlogstijd*, 111.

²⁹⁴ Van Essen, *Oorlogsdagboek*, 28.

er een collecte gehouden, in de dienst op de Koekoek was deze bestemd voor de verzetsbeweging.²⁹⁵

De onderduikersdienst op Eerste Kerstdag 1944 in IJzerlo was een bijzondere dienst, met ds. Klijn als voorganger. Begeleid door een lid van de knokploeg bereikte hij langs allerlei paadjes de bewuste boerderij, het Somsenhuis. Ze konden beter niet gezien worden. Vlak bij de boerderij stond een wachtpost van het verzet om onbekenden of Duitsers tegen te houden. De grote keuken vol zat met het boeregezin, met verschillende piloten, Achterhoekse boerenjongens die zich bij het verzet hadden aangesloten en enkele zwaar gezochte verzetslieden. Ds. Klijn las het kerstverhaal eerst voor in het Nederlands, daarna in het Engels, en werden ook kerstliederen gezongen in verschillende talen, begeleid door een onderduiker als organist. De piloot Frank Dell was een van de onderduikers in het Somsenhuis bij de familie Prinsen en was aanwezig bij deze dienst. De dienst maakte een grote indruk op hem en de anderen: “It all made for a very memorable festive occasion”.²⁹⁶

Opvallend is dat tijdens de onderduikdiensten gezongen werd, ondanks het gevaar dat het gezang buiten goed hoorbaar moet zijn geweest. Dit terwijl de onderduikers wel beseften dat het gevaarlijk was in grote groepen samen te komen, zoals blijkt uit het feit dat ze wachtposten uitzetten om tijdig te waarschuwen bij de komst van Duitsers.

Niet alleen waren er onderduikersdiensten, ook was er een blad voor onderduikers. Ds. Klijn maakte met drie verzetsmannen uit buurgemeentes het illegale blad *De vluchteling in zijn schuilplaats*. Deze had een oplage van 8500 en kwam in meerdere provincies uit. Het doel was onderduikers te bemoedigen en hen kracht en troost te bieden. Ds. Stegeman en ds. Van Petegem schreven tevens in dit blad en waren, net als ds. Klijn, verbonden aan de Hervormde Kerk in Aalten. Ds. Klijn werd vanwege het blad opgepakt en kwam in het kamp Amersfoort terecht.²⁹⁷ De Duitsers vonden het blaadje kennelijk een grote bedreiging en reden om de initiator op te pakken.

Na de arrestatie van Klijn kwam het blad niet meer uit. Ds. Klijn werd in het kamp zwaar mishandeld toen hij verraden werd vanwege geheime kerkdiensten voor gevangenen in het kamp. Klijn werd daarna overgeplaatst naar St. Michielgestel, maar

---

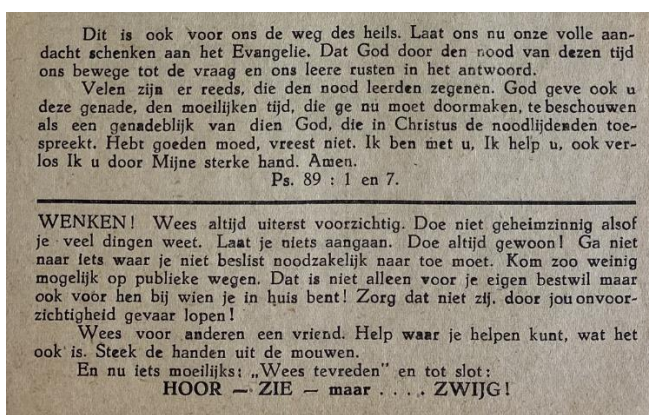
²⁹⁵ Van Essen, *Oorlogsdagboek*, 77, 78.

²⁹⁶ Miep Geesing-Wisselink, ‘Eerste Kerstdag 1944’, *De Panne. Uitgave van het Nationaal Onderduikmuseum* (2020) afl. 2, 9-10, aldaar 9, 10. En: Dell en Piper, *Mosquito Down!* Hoofdstuk 17.

²⁹⁷ Gesprek met Van Eerden, 10 december 202. En: Bonggen-Luiten, ‘Geloof en kerk in oorlogstijd’, 84.

mocht na een aantal maanden weer naar huis, met een zware nierversgiftiging.²⁹⁸ Ds. Klijn heeft dus een zware tol betaald voor zijn werk voor onderduikers.

Onderduiker Tom Visser was een van de onderduikers die het blad in handen kreeg. Hij had een aantal exemplaren bewaard en deze aan het Onderduikmuseum gegeven. Hij vermeldt dat de onderduikers het blad eens per twee weken na afloop van een onderduikersdienst uitgereikt kregen. Naast de troost en bemoediging werden onderduikers ook op het hart gedrukt voorzichtig te zijn en anderen te helpen. “Hoor - Zie - maar ....Zwijg!”²⁹⁹ Het lijkt er op dat het blad de onderduikers geraakt heeft, getuige het feit dat Visser het jaren bewaard heeft.

Figuur 35 Wenken voor de onderduiker

Ds. Klijn toonde zich ook actief voor degenen die in Duitsland moesten werken. Hij was een van de redacteurs van *De Open Deur*. Ook de verspreiding van dit blad was de Duitsers niet naar de zin en zij werkten de verspreiding tegen. Toch bereikte het blad de werkslaven in Duitsland. Volgens De Joode schreef ds. Klijn in dit blad over de al genoemde dienst op de boerderij op Eerste Kerstdag in 1944, waar hij op een boerderij de dienst leidde met piloten, het boerengezin en diverse verzetslieden en andere onderduikers.³⁰⁰

Een andere rol die ds. Gerritsma en ds. Klijn ook hadden was die als raadgever in het overleg over een eventuele executie van een verrader. Zo was voorafgaand aan een executie in 1943 overleg gepleegd tussen Jan Wikkerink en de Raad van Verzet. Volgens zoon Gerrit-Hendrik van Eerden waren ds. Klijn en ds. Gerritsma daar ook bij

²⁹⁸ Ter Horst, *Aalten in oorlogstijd*, 111, 112.

²⁹⁹ *De Vluchteling in zijn schuilplaats*, nr. 4, 7 november z.j., 4. Archief NOA, map 6.

³⁰⁰ De Joode, *Aalten in bezettingstijd*, 133-136.

aanwezig. Overigens was dat niet altijd het geval. Wel was Jan Wikkerink er doorgaans bij: bij problemen met onderduikers werd hem om raad gevraagd, en de mening van Jan Wikkerink woog het zwaarst.³⁰¹ Dit geeft aan dat Wikkerink de leiding had.

4.7 Het gereformeerde leven

In het weekblad van de Gereformeerde Kerk in Aalten *Aaltensche Kerkbode* van 3 januari 1941 werd een artikel uit het Christelijk Sociaal weekblad *Patrimonium* aangehaald, dat op zijn beurt overgenomen was uit het *Calvinistisch Weekblad* en geschreven was door Dr. D. Prins. De twee bladen worden door de Aaltense redacteur als uitstekend aangeduid. Het deels overgenomen artikel handelde over de roeping van de kerk en bestreed de opstelling van het aan de NSB gelieerde blad *Evangelie en Volk* dat predikanten zich moeten onthouden van politiek. Dr. Prins vertaalt dit naar: “predikanten moeten zich niet bemoeien met andere politiek dan die der N.S.B.” Hij geeft daarop als commentaar: “Logisch zou het zijn, dat, wanneer het de N.S.B. ernst was met haar leus, de predikant zij “zielzorger” en anders niets – dat dan ook geen enkele predikant een letter schreef in eenige orgaan, dat van nabij of van verre verwant is aan de N.S.B.”³⁰²

De Aaltense redacteur beaamt de stellingname van Dr. Prins en vult daarbij aan de kerk niet aan politiek behoort te doen, maar ook niets af moet doen aan het “volle Woord van God”. “Wanneer de kerk zich laat terugdringen tot het “onschuldige” terrein van innerlijk leven, van ziel, van troost tegen het sterven enz. dan is de kerk aan haar Heer ontrouw geworden.”³⁰³ Daar het blad volgens het colofon onder redactie van de plaatselijke predikanten stond, zal W.E.G. ds. W.E. Gerritsma zijn, die predikant in Aalten was van 1929 tot 1948.³⁰⁴

Ds. Gerritsma, maar ook dr. Prins van het *Calvinistisch Weekblad* zagen de kerk dus als een bredere organisatie dan alleen voor zielszorg. Het Calvinistisch Weekblad was aldus haar advertentie van 3 januari 1941 “het eenige thans verschijnende

---

³⁰¹ Van Eerden, *'t Ruwhof, hoot ut d'r hear gin. -de verhalen van mijn vader* (Dale 2016) 26, 31, 33, 34.

³⁰² ‘De roeping der kerk’, in: *Aaltensche kerkbode, Officieele uitgave van de Gereformeerde Kerk te Aalten*, 3 januari 1941, pag. 2. Het blad stond onder redactie van de plaatselijke predikanten, zoals in het colofon, pag. 1 vermeld staat. EAL, toegangsnummer 1168, inv.nr. 7.

³⁰³ ‘De roeping der kerk’, *Aaltensche kerkbode*, 2.

³⁰⁴ W.E. Gerritsma, *Van negentien jaren* (Aalten 1948) 3.

Gereformeerde Weekblad met algemeen culturele strekking”³⁰⁵ en verscheen van 1935-1941.³⁰⁶ De Aaltensche Kerkbode verscheen van 1930 tot ook eind 1941, toen de verschijning van het blad stopgezet werd door de Duitsers. Door inzet van uitgever Delleman en ds. Klijn mochten er toch classicale mededelingenbladen verschijnen, dus korte berichten gericht op de classis, ofwel de regio.³⁰⁷

Het Aaltense gereformeerde verenigingsleven

In de kerkbladen is een druk kerkelijk programma te zien, van kerkdiensten in de Ooster- en Westerkerk, allerlei catechisaties tot bijeenkomsten van de gereformeerde vrouwen- en mannenvereniging en de jongelings- en meisjesverenigingen. Van deze jongelingsverenigingen waren er in de verschillende dorpen eigen verenigingen.³⁰⁸

Op die bijeenkomsten van de verenigingen werden diverse onderwerpen behandeld, van Bijbelse onderwerpen tot geschiedenis, waarbij de meisjesverenigingen ook opvoedkunde behandelden en bij de jongelingsverenigingen stond politiek als “antirevolutionaire beginselen” op de agenda. Vanwege het laatste verboden de Duitsers het gereformeerde jeugdwerk. Maar de Aaltense gereformeerden lieten zich niet uit het veld slaan: ze noemden de verenigingen bijbelkring en de leiders werden door de kerkenraad benoemd, dus was het een echte kerkelijke activiteit.³⁰⁹

Het kerkblad *De Aaltensche Kerkbode* van 3 januari 1941 geeft een mooi beeld van de vele verenigingen die de Aaltense gereformeerden hadden.³¹⁰

---

³⁰⁵ In: *De Standaard* van 3 januari 1941, 2. Bron: Delpher.

³⁰⁶ *Catalogus VU Calvinistisch weekblad | VU Library (worldcat.org)*, laatst geraadpleegd 6 februari 2023.

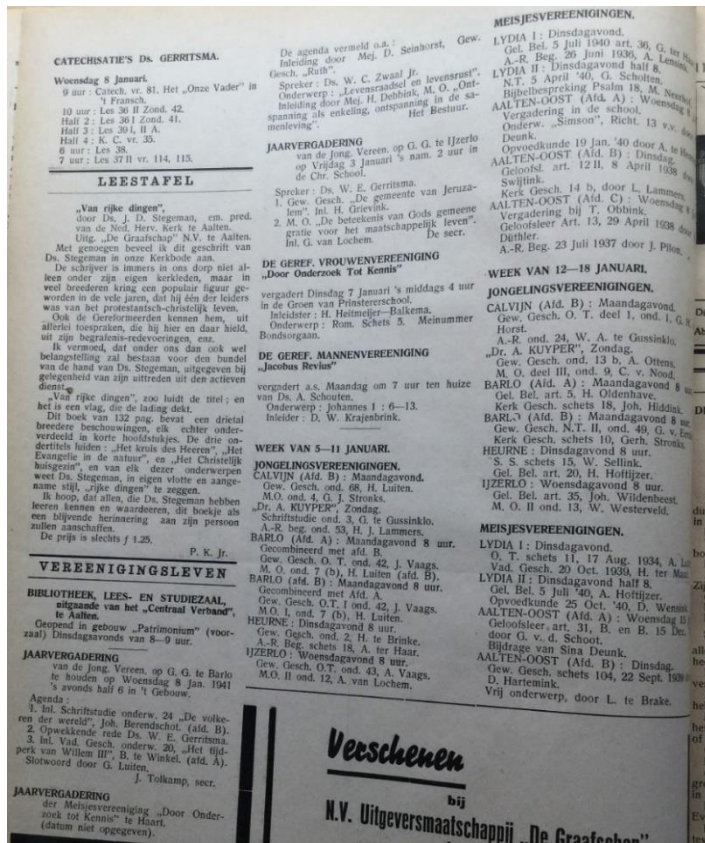
³⁰⁷ Ter Horst, *Een kerk in de lens*, 114.

³⁰⁸ *Aaltensche Kerkbode* 3 januari 1941, 2, 4. EAL, toegangsnummer 1168, inv.nr. 8.

³⁰⁹ Ter Horst, *Een kerk in de lens*, 115.

³¹⁰ *Aaltensche Kerkbode*, 1 januari 1941, 3. EAL, toegangsnummer 1168, inv.nr. 7.

Figuur 36 Blik op verenigingsnieuws 3 januari 1941 uit de Aaltense Kerkbode

Het getuigt van een kerkelijk betrokken leven dat niet beperkt werd door de zondagse eredienst alleen, waarbij ook de jeugd actief betrokken werd. Dit beeld sluit aan bij wat Jan Ridderbos beschrijft als het georganiseerde gereformeerde leven. Hij geeft aan dat organiseren de gereformeerden in het bloed zat. Van jongs af aan gingen de jongens en meisjes naar een eigen vereniging, voor jongens en meisjes apart, en de volwassenen hadden hun mannenverenigingen en vrouwenverenigingen. De plaatselijke verenigingen waren verenigd in een landelijke bond.³¹¹

Van de landelijke bond van vrouwenverenigingen was Heleen Kuipers-Rietberg een van de bestuursleden. De gereformeerden waren gewend aan een eigen organisatie en door de landelijke verbanden kenden ze een groot netwerk. Of zoals Ridderbos het aangeeft: “Het gereformeerde leven was voor zeer velen een levenslange leerschool”.³¹²

De predikant kon mensen aan het denken zetten, maar door die levenslange leerschool waren de gereformeerden erin geschoold zelf hun mening te ontwikkelen.

³¹¹ Ridderbos, ‘De mens als onderdeel van een groter geheel’, 13, 14.

³¹² Ibidem, 14.

Een mooie illustratie van actief nadenken is de opmerking van Gerrit-Hendrik van Eerden over de rol van de dominee:

“En misschien dat de dominee meer zei, dat weet ik niet. Maar wat mijn vader zei: ‘er werd ook veel over gesproken op de knapenvereniging’, hij was toen zeventien, en daar kwamen ze ook niet altijd uit de dilemma’s, maar zo zei hij: ‘het was wel goed om het erover te hebben, over hoe ver moet je nou gaan’. De een wist dit te vertellen, de ander dat, ze wisten natuurlijk ook niet allemaal precies wat er gebeurde, hoe erg het allemaal was.”³¹³

De invloed van de ARP en de CHU

Een ander relevant aspect in het gereformeerde leven was de invloed van de Antirevolutionaire Partij, de ARP. Naast het verenigingsleven binnen de kerk waren vele gereformeerden ook lid van de ARP, eerst van haar jongerenorganisatie ARJOS en later van de ARP. De ARP had in de zomer van 1940 via haar voorman dr. Colijn de samenwerking opgezocht met andere politieke partijen, zoals de Sociaaldemocraten, Vrijzinnig-democraten, Liberalen, Rooms-katholieken, en Christelijk-Historischen, waaruit het Politiek Convent ontstond. Maar daar het Convent als doel nationale samenwerking had om onafhankelijkheid en de monarchie terug te krijgen, belemmerden de Duitsers de openbaarmaking van het programma van het Convent. Een streven tot samenwerking als de Nederlandse Unie gingen de ARP en de CHU te ver, daar de Unie in haar programma niet sprak over onafhankelijkheid en het Oranjehuis en in overleg was geweest met de bezetter.³¹⁴

De twee protestantse partijen, de ARP en de CHU, bleven wel samenwerken. Maar de Duitsers beperkten de partijen steeds meer, van een verbod tot openbare vergaderingen tot november 1940 toen alleen nog kleine bijeenkomsten tot twintig personen gehouden mochten worden. Desondanks groeiden de partijen enorm en bleven de partijen doorgaan het land in te gaan, vooral Colijn. Hij verzamelde twaalf mensen om zich heen, die elk een rayon kregen om de mensen moed in te spreken en om door de bezetter opgedrongen zaken als Winterhulp niet te accepteren. Terlaak Poot en Norel

---

³¹³ Gesprek met Van Eerden op 't Ruwhof, 10 december 2021.

³¹⁴ Norel en Terlaak Poot, *Tyrannie verdrijven*, 235-239.

geven aan dat, door deze inzet van Colijn en zijn mensen in de achterban, de weerstand tegen de bezetter gemobiliseerd werd.³¹⁵

Willem Geurink hoorde in Aalten een van deze medewerkers, de heer Meijerink, van Colijn spreken en was onder de indruk. “Hier worden dingen verteld waar je anders nooit achter komt”.³¹⁶ De provinciale rondes hebben dus effect gehad.

De bezetter verbood de politieke partijen op 5 juli 1941; verschillende ARP-leiders waren gevangen genomen en Colijn zat in beperking, maar de weerstand van de achterban van de ARP was niet gebroken. De achterban vond er wat op: politieke vergaderingen werden kerkelijke vergaderingen, waardoor het gedachtengoed en het netwerk intact bleven.³¹⁷ Dit sluit aan bij de oplossing in Aalten, waar de gereformeerde verenigingen na het Duitse verbod bijbelkringen werden genoemd.

Bernard Nusselder vertelt in zijn boek dat zijn vader het heeft over Colijn:

“Vader vertelde dat Colijn inzag dat het volk geactiveerd moest worden....De Arbeidsdienst voor jongens van achttien jaar was een voorbeeld dat de Duitsers probeerden de jeugd om te scholen naar hun ideeën. Ouders hebben bij de doop beloofd hun kinderen op te voeden in de christelijke leer en niet in de heidense stellingen van ras, bloed en bodem.”³¹⁸

Ook hieruit blijkt dat de invloed van Colijn bij de gewone ARP'ers aan kwam. De Nusselders dachten erover na.³¹⁹

Het waren dus niet alleen de rol van de kerken, predikanten en kerkelijke verenigingen, maar ook de politieke leiders die de mensen beïnvloed hebben om weerstand te bieden aan de Duitsers. Oproepen van Colijn, maar ook van mensen als Frits de Zwerver om je niet te melden voor de Arbeidsdienst maakten indruk.

---

³¹⁵ Ibidem, 239-242.

³¹⁶ *Dagboek van Willem en Dina Geurink*, 0129.

³¹⁷ Norel en Terlaak Poot, *Tyrannie verdrijven*, 244-246. En: Ridderbos, ‘De mens als onderdeel van een groter geheel’, 15.

³¹⁸ Nusselder, *De Laatste.....*, 92.

³¹⁹ Ibidem, 92.

4.8 Tot slot

De gezamenlijke kerken protesteerden bij de bezetter tegen onrecht en de vervolging van de Joden. Deze samenwerking was uniek in Nederland en straalde kracht uit, waar de Duitsers geen rekening mee gehouden hebben. De kerken samen gaven hun boodschap door via kanselboodschappen en als individueel kerkgenootschap bleven ze bidden voor de koningin, ook al werden daardoor predikanten gevangen genomen. Door deze houding wilden ze tonen hoe christenen om dienden te gaan met het nationaalsocialisme en de maatregelen van de Duitsers. Er is in ieder geval van twee families in de gemeente Aalten bekend dat ze door de kanselboodschap of preek de oproep verstonden om Joodse vluchtelingen op te vangen. Hieruit blijkt dat de kerken invloed hadden op de keuze van de kerkleden. Ook waren er predikanten die sterk opriepen tegen de Arbeidsdienst, zoals ds. Slomp.

De predikanten van de gereformeerde en de hervormde kerk in Aalten gingen voor in onderduikdiensten, stelden hun preek ter beschikking, en gaven catechese-onderwijs aan onderduikers. Hieruit blijkt dat ze zich het lot van onderduikers aantrokken. Deze pastorale steun was gevaarlijk voor hen zelf, maar ook voor de onderduikers. Ds. Gerritsma had het geluk dezelfde dag weer vrij te zijn; de Duitsers waren van hem niets wijzer geworden. Uit de steun die de predikanten aan de onderduikers gaven is mogelijk ook een stimulerende invloed uitgegaan naar degenen die twijfelden of ze onderduikers wilden herbergen.

De gereformeerden kenden een hecht club- en verenigingsleven; dit ging van kinder- en jeugdclubs tot mannen- en vrouwenverenigingen en de ARJOS en de ARP. De gereformeerden vormden daarmee een groot netwerk, zodat boodschappen van de top van de kerk en ARP snel naar de kerk- en partijleden verspreid konden worden.

De kerken, plaatselijk en gezamenlijk, predikanten en kerkelijke verenigingen en de ARP hebben hun invloed uitgeoefend om weerstand te bieden tegen de Duitsers, om aan te geven dat het nationaalsocialisme in strijd met het christelijk geloof was. Uit het vorige hoofdstuk bleek dat voor de onderduikverleners het geloof van grote betekenis was en een bron van kracht. De oproepen om je niet te melden voor de Arbeidsdienst van Colijn en anderen als Frits de Zwerver maakten indruk en zetten aan tot onderduiken.

De conclusie is dan ook gerechtvaardigd dat de houding van de kerken, predikanten en het kerkelijk leven de mensen aan het denken zette en dat dit kon leiden tot verzet, zoals het bieden van onderduik.

Hoofdstuk 5 De sociale banden in Aalten

Dit hoofdstuk gaat over het noaberschap, het onderduikersleven, verschillen tussen Joodse en niet-Joodse onderduikers en de spanningen die met het onderduiken samenhangen. Deze sociale aspecten geven een beeld van Aalten tijdens de Tweede Wereldoorlog en geven daarmee een antwoord op de vraag in hoeverre sociale factoren van invloed waren op het relatief grote aantal onderduikers in Aalten.

5.1 Naoberschap

Bij verschillende auteurs kom ik het beeld tegen dat de Achterhoekers zwijgzaam waren en niet snel hun ware gevoelens lieten zien. Paul Westmeijer spreekt in zijn biografie *Zwarte Kees* van de zwijgzaamheid van de Achterhoeker. Ruizendaal, alias Zwarte Kees, kreeg na de overplaatsing naar Aalten te maken met het grote contrast tussen Amsterdam en Aalten, tussen de grote stad en het platteland. Volgens Westmeijer waren de Aaltense mensen “gemoedelijk, onder elkaar, zwijgzaam”.³²⁰

Fientje Weijel, de Joodse onderduikster bij de familie Drenthel, beschrijft een treffend tafereel over de kalmte van Drenthel. Aalten lag in de oorlog op de aanvliegroute vanuit en naar het Ruhrgebied en Midden-Duitsland. Geallieerde piloten dachten op de heenreis al boven Duitsland te zijn of op de terugreis nog boven Duits grondgebied te vliegen en lieten hun bommen soms boven Aalten vallen.³²¹

Figuur 37 Geallieerde bommenwerpers

---

³²⁰ Westmeijer, *Zwarte Kees*, 49.

³²¹ De Joode, *Aalten in bezettingstijd*, 41- 43.

In de nacht van 22 op 23 juni 1943 waren er weer veel vliegtuigen boven Aalten. Drenthel zette bij de zwerm geallieerde vliegtuigen een stoel buiten om naar het schouwspel te kijken. Fientje beschrijft de rust van Drenthel: “Of ze wel of niet hard vliegen, hij is onverstoorbaar! Zenuwen kent hij niet. Gelukkig mensch.”³²²

Ook De Joode geeft in zijn boek *Aalten in bezettingstijd* aan dat de Achterhoeker goed kan zwijgen en dat dit de Duitsers tot grote woede kon brengen. De Joode vertelt als voorbeeld zwijgzaamheid het verhaal van twee boeren die bij een dominee in Aalten aanklopten en hem vertelden dat hun buurman geen onderduikers op wilde nemen, in tegenstelling tot de alle burens. De twee mannen waren boos op hun buurman omdat deze zijn plicht ontdeed en het naoberschap daarmee oneer aan zou doen. De dominee hoorde hen aan en beloofde met de buurman te praten. Echter stonden op de bevrijdingsdag op het erf van de buurman Joden mee te juichen bij de komst van de bevrijders.³²³ De boer had dus zo goed gezwegen dat hij zijn eigen eer op het spel zette, naast het gevaar dat hij met zijn gezin al liep.

Het naoberschap behoeft mogelijk enige uitleg. Het is een systeem dat al eeuwen bestond en waarbij de burens elkaar bijstaan. Wanneer nieuwe mensen in de buurtschap kwamen wonen, vroegen ze aan hun burens of zij ook tot de naoberschap mochten horen. De meest directe buur was de naaste naober, de naaste buur. Bij onheil of grote vreugde kon men een beroep doen op de naobers, zoals bij brand, overlijden of een bruiloft.³²⁴ Jaap Weijel beschrijft op 16 december 1943 een bruiloft in de buurt. Hij legt uit dat het begrip buur een ruime betekenis heeft, en “dat iedere boer minstens 10 andere boerenfamilies tot zijn burens rekent.”³²⁵

De Weijels vertellen dat hun onderduikgever, de heer Drenthel, gevraagd is een onderduiker op te nemen. Fientje Weijel vertelt niet waarom deze jongen onder moest duiken, maar het was geen Joodse onderduiker: deze jongen zou zich vrijer kunnen bewegen dan de Joodse Weijels. Zij beschrijft op 1 juni 1943 dat de buurt niet weet dat zij bij Drenthel ondergedoken zijn en het voor de buurt lijkt alsof de Drenthels niet voor onderduikers klaar zouden staan.³²⁶ Het naoberschap werkt dus als een sociaal vangnet bij lief en leed, maar kent ook sociale controle. Deze sociale druk is dus ook een

---

³²² 23 juni 1943, dia op site NIOD: 490. Opmerking: in het boek *Gedoken* blijkt deze dag niet vermeld te zijn.

³²³ De Joode, *Aalten in bezettingstijd* (Aalten 1946) 122, 123.

³²⁴ Westmeijer, *Zwarte Kees*, 49. En: Nusselder, *De Laatste.....*, 54.

³²⁵ *Gedoken*, 272. Via de site van het NIOD: dia 696.

³²⁶ *Gedoken*, 188, 189. Via de site van het NIOD: dia 456.

mogelijke reden voor het bieden van onderduik. De ogenschijnlijke onwillige boer in het verhaal van De Joode zou boer Drenthel kunnen zijn.

Het naoberschap was ook van kracht bij het binnenhalen van de oogst, en vooral wanneer een boer zelf niet of minder goed in staat was zelf te oogsten. Dan sprong de buurt bij met eventuele knechten en, tijdens de oorlog, de onderduikers. Peter van Essen ging met een of meer zonen van boer Ter Horst een buurman helpen met het maaien van haver.³²⁷

Een ander opvallend aspect van naoberschap is het van elkaar overnemen van onderduikers. Op boerderij De Koekoek van boer Ter Horst kwam een nieuwe onderduiker. Buurman Jan Houwers van boerderij De Neerhof vond dat hij deze onderduiker wel bij hem kon komen, omdat Ter Horst zelf al twee onderduikers had en hij nog geen.³²⁸ Houwers vond kennelijk dat hij zijn verantwoordelijkheid moest nemen als naober.

Het naoberschap hield niet op bij de grens. Zoals in hoofdstuk twee al genoemd werd, werd de grens met Duitsland in de Achterhoek voor de oorlog steeds verder op slot gezet. Maar het gevoel van verbonden zijn met mensen aan de Duitse kant was toch niet verdwenen.

Figuur 38 Vergunning dr. Der Weduwen dwangarbeiders in Duitsland bij te staan

³²⁷ Van Essen, *Oorlogsdagboek*, 22.

³²⁸ Van Essen, *Oorlogsdagboek*, 31.

De inzet van de Aaltense huisarts Joop der Weduwen is daar een mooi voorbeeld van. Hij zette zich niet alleen in voor de inwoners van Aalten, maar ook voor zieke onderduikers en voor het verzet door bijvoorbeeld zijn auto ter beschikking te stellen. Zijn bijnaam was ‘dokter der illegaliteit’.³²⁹ Der Weduwen had zelf ook onderduikers, waaronder de student geneeskunde Pieter Hoogenkamp.³³⁰

Der Weduwen hoorde van wantoestanden in de werkkampen bij Bocholt en Borken in Duitsland, wilde deze dwangarbeiders als arts bijstaan en kreeg daarvoor de benodigde vergunningen. Der Weduwen kwam op voor deze dwangarbeiders en toen hij op 23 januari 1945 naar Den Haag ging om namens het Rode Kruis te overleggen roerde hij ook de omstandigheden in de kampen aan. Op de terugweg kwam de arts in de buurt van Apeldoorn om het leven. De officiële versie was dat hij omgekomen was bij een luchtaanval, maar zijn familie en het verzet zagen het als een moord.³³¹

5.2 Het leven als onderduiker

Onderduikers die de Arbeidsdienst weigerden of als student de loyaliteitsverklaring niet wilden ondertekenen hielpen hun onderduikgever in diens werk, zo blijkt uit de diverse verhalen van onderduikers als Peter van Essen en Geert Lenten. Peter van Essen beschrijft in zijn dagboek verschillende malen hoe hij boer Ter Horst meehielp met het boerenwerk en de huishouding. Lenten hielp zijn onderduikgever Van Lochem in diens klompenmakerij. Van Lochem had ook wat vee en een paar akkers, dus was er wel wat boerenwerk te doen, en ook leerde Geert van Van Lochem klompen maken.³³²

---

³²⁹ Hans de Beukelaer, ‘Dokter der illegaliteit’, in: Hans de Beukelaer en Ben Boersema, *De oorlog onder één dak. Verhalen rond de Markt 12 in Aalten*, (IJzerlo 2010) 159-165, aldaar 159.

³³⁰ Hans de Beukelaer, ‘Dokter’s assistent tijdens de oorlog’, 51. En: ‘Gezin Der Weduwen in Aalten na de bevrijding’, *De Panne. Uitgave van het Nationaal Onderduikmuseum Aalten* 2022 afl. 2 10, aldaar 10.

³³¹ De Beukelaer, ‘Dokter der illegaliteit’, 159, 161-164.

³³² Van Essen, *Oorlogsdagboek*, 18, 19, 32, 34, 89, 107. Lenten, *Waart Ow*, II.

Figuur 39 Peter van Essen helpt mee bij het binnenhalen van de rogge

Bruin Noordam, die op boerderij De Scheper ondergedoken zat, vertelt dat hij op het land ging werken en werkkleding kreeg van de boer en dat hij, als hij brood haalde bij de bakker, alleen maar ‘bôh jao’ of ‘bôh nee’- mocht mompelen om zoveel mogelijk op een Aaltense jongeman te lijken.³³³ Hij ging dus wel naar de bakker in het dorp, maar moest zich wel aan spelregels houden om niet door de mand te vallen als een onderduiker van buiten de Achterhoek.

Maar niet alleen op het land waren onderduikers actief. Ook konden sommigen hun eigen vak uitoefenen of zich daar verder in bekwamen. Zo hielp vierdejaars student geneeskunde Pieter Hoogenkamp mee in de praktijk van dokter Der Weduwen in Aalten. Deze had een zwakke gezondheid en kon hulp goed gebruiken. Hoogenkamp kreeg van de huisarts een vals persoonsbewijs met als beroepsvermelding huisarts en had een briefje bij zich dat hij de assistent van dr. Der Weduwen was. Zo heeft hij ook diverse bevallingen gedaan, zoveel dat hij na de oorlog vrijstelling kreeg voor verloskunde bij het vervolg van zijn studie. Hoogenkamp was ook de arts die aanwezig was bij de bevalling van het in hoofdstuk drie al genoemde zogenaamde Joodse vondelingetje Willem Herfstink.³³⁴

De onderduikers konden de onderduikverlener dus van dienst zijn bij het werk op het land of in diens bedrijf of praktijk. Daarmee was het ook mogelijk om iets terug doen voor eigen kost en inwoning.

Daarnaast hadden ‘gewone’ onderduikers ook meer mogelijkheden om zich wat te ontspannen, in tegenstelling tot Joden. Geert Lenten schrijft vol enthousiasme dat hij

---

³³³ Noordam, *Barlo, waar de dageraad gloorde*, 5, 6, 7. Bôh jao of bôh nee betekent welzeker of welnee. <https://www.mijnwoordenboek.nl/dialect/Achterhoeks&page=1&naarNL=1>, laatst geraadpleegd op 24 maart 2023.

³³⁴ Hans de Beukelaar, ‘Dokters assistent tijdens de oorlog, in: *De oorlog onder één dak. Verhalen rond Markt 12 in Aalten*, Hans de Beukelaar en Ben. Boersema, ed. (IJzerlo 2010) 51-54, aldaar 51-54.

met tien andere onderduikers een schaakclub opgericht had. Deze kwam wekelijks bij elkaar. Het waren dus onderduikers van verschillende boerderijen. Ze moesten langs donkere paadjes de boerderij bereiken waar ze die week bij elkaar kwamen.³³⁵

Figuur 40 De schaakclub in de voorkamer van een boerderij

Op boerderij De Scheper organiseerde het echtpaar Ligterink ontspanningsavonden voor onderduikers, niet alleen voor de ‘eigen’ onderduikers Bruin Noordam en Harry Kuik of de tijdelijke onderduikers voor wie Jan Ligterink een permanente onderduikplaats zocht, maar ook voor de onderduikers uit de buurt.³³⁶ De Scheper was net als 't Ruwhof een eerste opvangboerderij, en de twee gezinnen waren zoals al eerder vermeld familie van elkaar.³³⁷

Ook gingen onderduikers als Peter van Essen en Geert Lenten wel eens naar een feestje. Peter beschrijft dat hij op 6 juli 1944 samen met de zoon van de boer naar het verjaardagfeest van Jan Wikkerink ging. Hij had een oogje op diens dochter Henny en de andere feestgangers merkten het. Een paar weken later ging hij naar de Wikkerinks om te vragen of hij met hun dochter verkering mocht hebben; dat mocht, hoewel Wikkerink Henny toch wat jong vond.³³⁸

Het is opmerkelijk dat de onderduikers als huisgenoten werden gezien die ook, indien mogelijk, mee gingen naar feestjes of waarvoor ontspanningsavonden georganiseerd werden. Ze werden door de Aaltenaren niet buitengesloten als

---

³³⁵ Lenten, *Waart Ow!* Dl 3.

³³⁶ 'Jan Ligterink -boerderij De Scheper in Barlo -verzetsman in Aalten vanaf het eerste uur' in *Expositie Onderduiken in de grensregio 2016*. Archief NOA.

³³⁷ Van Eerden, *'t Ruwhof*, 11.

³³⁸ Van Essen, *Oorlogsdagboek*, 53, 54.

vreemdelingen, maar waren welkom in hun midden. Ook ontstonden er dus relaties tussen onderduikers en de dochters van onderduikgevers. De onderduikers die de Arbeidsdienst weigerden, studenten die niet tekenden of Nederlandse oud-militairen konden zich enigszins vrij bewegen. De in het vorige hoofdstuk behandelde onderduikersdiensten bevestigden dat de ‘gewone’ onderduikers niet de hele dag opgesloten zaten.

Het verschil met de Joodse onderduikers in Aalten daarentegen was groot. De Joodse onderduikers konden niet meehelpen op het land; ze deden hooguit klussen die ze in de schuilplaats konden doen, zoals fruit en aardappelen schillen. Zo zouden de Weijels graag meer willen meehelpen op de boerderij van Drenthel, maar het risico dat ze dan gezien worden was te groot en dus zaten ze de hele dag in hun kamertje. Alleen in de avond, wanneer de deuren op slot zaten, konden ze in de keuken zitten bij de rest van het gezin. Op 23 februari 1943 schrijft Jaap Weijel: “Op ’s avonds in de keuken wast mijn vrouw de kopjes enzovoorts, zodat we ons het tenminste nog enigszins nuttig maken”.³³⁹

Ze vervelen zich enorm, proberen de tijd te doden met lezen, naaien, stenograferen, en breien, maar daar er soms niets te lezen of anderszins te doen is, is de verveling groot. Op 15 maart 1943 vermeldt Fientje: “Ik ben juist klaar met het schillen van de aardappelen en heb ook reeds de manchetten van het overhemd van mijn man omgedraaid; vanmiddag zal ik ze nog even vaststikken.....en nu stop ik weer, want ik hoor Harda [de dochter van de boer] al rommelen in de keuken; het is etenstijd. Half 6 is het al en we vervelen ons dood”.³⁴⁰ Huisarts dr. Visser kwam een aantal keren langs bij Jaap en Fientje Weijel als arts, maar ook kwam hij wel eens om met hen te praten en hen van wat lectuur te voorzien. Het was voor de Joodse onderduikers een welkome afleiding in hun bestaan als onderduiker.³⁴¹

Ook waren de Weijels blij met het bezoek van Cornelis Ruizendaal, die hen een briefje gaf van de broer van Jaap, met hen praatte en wat lectuur beloofde mee te nemen. Hij vertelde ook dat onderduikers in Varsseveld wat meer bewegingsvrijheid hadden dan de Weijels bij Drenthel. Maar hij beklemtoonde wel de keerzijde: bij Drenthel was de veiligheid veel groter.³⁴²

---

³³⁹ *Gedoken*, 112. Via de site van het NIOD: dia 236.

³⁴⁰ *Ibidem*, 120, 121. Via de site van het NIOD: dia's 259, 260.

³⁴¹ *Ibidem*, 294, 328, 330. Via de site van het NIOD: dia's 750, 751, 839 en 843.

³⁴² *Ibidem*, 112, 113. Via de site van het NIOD: dia's 237, 238.

Hoezeer Jaap en Fientje zich opgesloten voelden en ernaar verlangden om buiten te zijn, blijkt uit de opmerking van Fientje op 14 april 1943:

“Verder wil ik nog even vermelden dat het vandaag ongelooflijk mooi weer is: een stralende zon, geen wind, vrolijke tjilpende vogeltjes. Laat ik er verder maar niets meer van zeggen, ik heb er geen woorden meer voor, maar ons hart schreeuwt uit: “Naar buiten, naar buiten,; vrijheid, leven, genieten! Oh waarom, waarom?”³⁴³

Er was dus een groot verschil tussen het leven van Joodse onderduikers enerzijds en niet-Joodse onderduikers anderzijds. Voor Joden gold dat ze alleen 's avonds even naar buiten konden, maar overdag niet.³⁴⁴ Ze konden niet of alleen in het donker even naar buiten gaan, hadden geen ontspanningsmogelijkheden buiten de schuilplaats, en zagen bijna geen andere mensen dan de onderduikverleners. Voor hen was het leven heel zwaar, zwaarder dan voor de arbeidsdienstweigeraars of studenten. Ook konden ze niet in het bedrijf of op de boerderij meehelpen. Voor een onderduikverlener zou dit naast het grotere gevaar een mogelijke belemmering kunnen zijn geweest om Joodse onderduikers op te nemen.

Uiteraard kwamen er kwesties aan de orde waar normaal gesproken niet over gedacht werd. Sommige orthodoxe Joodse onderduikers waren gewoon koosjer te eten. Bij Jaap en Fientje Weijel ben ik geen opmerking tegen gekomen dat zij geen voedsel wilden eten dat de Joodse spijswetten verboden. Ze aten rustig de worst die op 25 september 1942 geserveerd werd.³⁴⁵ Hoogstwaarschijnlijk was het worst van varkensvlees, dus niet-koosjere worst. Maar in andere gevallen kon het een probleem zijn.

Willem en Dina Geurink liepen wel tegen dit probleem aan. Ze kregen daarom van de ouders van de jongens Levy een “bodem gesmolten rundvet”. Maar verder werd de kwestie praktisch opgelost. “Volgens Joodse begrippen mocht het losgelaten worden

---

³⁴³ Ibidem 138. Via de site van het NIOD: dia 307.

³⁴⁴ Aleid Bonggen-Luiten, ‘Onderduikers’, 105, 106.

³⁴⁵ Dagboek van Fien Weijel-Aleng en Jaap Weijel, via de site van het NIOD: dia 54. In de tekst van *Gedoken*, 30 is het woord worst niet overgenomen.

als de nood zulks vorderde”, aldus de Geurinks.³⁴⁶ De Joodse spijswetten waren dus geen onoverkomelijk probleem.

5.3 Schrikachtig bestaan

Toch was het niet allemaal gezelligheid wat de klok sloeg: Geert Lenten noemt in zijn dagboek op 7 juni 1943 zijn bestaan als onderduiker een “schrikachtig bestaan”.³⁴⁷ Onderduikers wisten zich niet altijd veilig. Gaandeweg de oorlog kwamen er vaker razzia’s en moesten onderduikers zich dan vlug verstoppen in een schuilhok of gingen het akkerland in om zich tussen de gewassen te verstoppen. Op menig boerderij was daarom een schuilhok gemaakt. Onderduiker Klomp maakte met de knecht een schuilhok op de zolder boven het kalverhok, en op ’t Ruwhof was dit een ruimte onder de roggeschoven en het hooi met de ingang via het kippenhok. Het hok, of het Hol zoals deze op ’t Ruwhof werd genoemd, was gemaakt door Jan Wikkerink. Alleen hij, boer Van Eerden en twee zoons wisten de ingang te vinden. Zelfs de boerin niet, zodat ze bij de overval in 1944 naar eer en geweten kon zeggen het niet te kennen, ondanks het pistool in haar rug.³⁴⁸

Van Eerden, de kleinzoon, vertelde mij dat de ingang via het kippenhok gesitueerd was om speurhonden op een dwaalspoor te brengen door de ammoniakgeur die de kippen produceerden. Er is een onderscheid tussen schuilhok en schuilkelder: een schuilhok is de ruimte waar onderduikers bij onraad schuilden of langdurig verbleven, terwijl een schuilkelder de ruimte is waar men in schuilde bij een luchtalarm.³⁴⁹

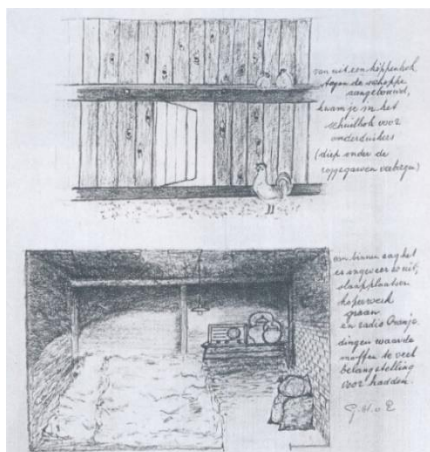
---

³⁴⁶ Geurink en Geurink-Wisselink, *Om niet te vergeten*, 84.

³⁴⁷ Lenten, *Waart Ow! II*. Archief Nationaal Onderduikmuseum Aalten. In zijn *Waart Ow! Flitsen uit het leven van een onderduiker* neemt hij soms passages op uit het dagboek dat hij tijdens zijn onderduikperiode schreef.

³⁴⁸ W. Klomp, *Herinneringen van een onderduiker in de Aaltense buurtschap IJzerlo* (Amstelveen 2005) 6. Archief Nationaal Onderduikmuseum Aalten, map 3. En Van Eerden, *'t Ruwhof*, 10, 11, 23, 24.

³⁴⁹ Gesprek met Van Eerden, 10 december 2021 op ’t Ruwhof. En Van Eerden, *'t Ruwhof*, 10.

Figuur 41 Schuilhok van 't Ruwhof,
Getekend door zoon Gerrit-Hendrik van Eerden

Figuur 42 Nagebouwde schuilkelder bij 't Ruwhof

Voor razzia's werd soms van te voren gewaarschuwd: degenen met telefoon kregen het bericht in de vorm van een codezin zoals "Ut geet raegenen" en waarschuwden op hun beurt de omringende boerderijen. Bij de telefooncentrale zat een jonge vrouw die doorgaf wanneer er een actie van de SS of SD op komst was en zodoende het verzet hielp.³⁵⁰

De Duitsers gingen er ten onrechte van uit dat het telefoonverkeer in de Achterhoek niet meer werkte. Veel telefoontoestellen met verbindingen bevonden zich in de transformatorhuisjes van de Provinciale Gelderse Electriciteits Maatschappij (PGEM). Karel Hengeveld uit Bredevoort werkte voor de PGEM en zorgde er mede voor dat berichten over razzia's via de geheime lijnen doorgegeven werden naar contactpersonen via een wachtwoord of wachtzin. Hengeveld heeft daarmee een grote bijdrage aan het verzet geleverd via het telefoonverkeer.³⁵¹ Heel veel onderduikers konden daardoor tijds hun hol in of een andere veilige plaats opzoeken.

Fientje Weijel schrijft op 9 juni 1943 dat in de ochtend in de buurt telefonisch doorgegeven was dat er een overvalauto gesignaleerd was richting Aalten. Ze geeft daarbij het compliment dat de organisatie voor een razzia-alarm goed werkt. In de Haart kwam het telefonisch bericht binnen via een buurtwinkeltje, het enige adres met een telefoon uit de buurt, zo blijkt uit het verhaal van Jaap Weijel op 28 juni 1944.³⁵²

³⁵⁰ Van Eerden, 't Ruwhof, 25. Deze informatie kreeg de auteur Van Eerden van Herman ter Horst, familie van de familie Ter Horst van De Koekoek waar Peter van Essen ondergedoken zat. Deze Herman is een neef van J.C. ter Horst, auteur van *Aalten in Oorlogstijd*.

³⁵¹ Ina Brethouwer, 'Karel Hengeveld in Bredevoort: Een verzetsman vol daadkracht en moed', *De Panne. Uitgave van het Nationaal Onderduikmuseum* (2020) afl. 1, 48, 49, aldaar 48, 49.

³⁵² *Gedoken*, 195, 334. Via de site van het NIOD: dia's 473, 851..

Ondanks het waarschuwingssysteem liepen onderduikers soms tegen de lamp en werden ze gevangen genomen.

Dat een schuilkelder bij luchtalarm geen overbodige luxe was, bleek uit het feit dat er diverse keren bommen op Aaltens grondgebied terecht gekomen zijn. Vanaf 1942 werd de intensiteit van deze geallieerde vluchten steeds groter. Aalten lag, zoals De Joode het stelt, “in een der gevaarlijkste zones van Nederland”.³⁵³

Vielen in 1944 bij bombardementen in Aalten geen dodelijke slachtoffers te betreuren, in 1945 was dat wel het geval; zo werd op zondagmiddag 28 januari de Rooms-Katholieke kerk getroffen en waren pastoor van Rooyen en zijn huishoudster het slachtoffer. Bij het naderen van de bevrijding werden de aanvallen op de Duitsers opgevoerd.³⁵⁴

Op Goede Vrijdag 30 maart kwamen de eerste tanks Aalten binnen gereden. De Duitsers verzetten zich nog hevig en het kwam tot hevige gevechten op 30 en 31 maart. Een aantal boerderijen werd verwoest, zoals 't Ruwhof, en mensen moesten hun schuilkelders in, zoals bij boerderij Nonhof in Barlo. Deze schuilkelder zat vol met mensen, waaronder ook vijf kinderen van de Barlose schooldirecteur Weenink, toen een voltreffer de schuilkelder raakte. De schuilkelder werd deze kinderen en een echtpaar fataal.³⁵⁵ De bevrijding was daardoor in Aalten een dag van verdriet en vreugde.

De bombardementen joegen grote schrik aan bij de mensen, maar van vertrek van onderduikers naar elders om deze reden of niet naar Aalten durven te komen wordt in de literatuur niets vermeld. Mocht een onderduiker de wens gehad hebben te vertrekken, dan stond hem dat vrij, maar een andere schuilplaats vinden was niet gemakkelijk.

Het leven met onderduikers had niet alleen gevolgen voor de veiligheid, maar hield ook in dat je als gezin nooit alleen was. Leida Heinen-Wikkerink omschreef dit tijdens de Tv-uitzending *Naar eer en geweten* met Karel van der Graaf: “We waren in al die jaren nooit meer met ons eigen gezin. Steeds waren er anderen bij”.³⁵⁶ Ze geeft wel aan dat haar ouders veel angsten hadden en dat die angsten een vroegtijdig overlijden van haar moeder hebben veroorzaakt.³⁵⁷

---

³⁵³ De Joode, *Aalten in bezettingstijd*, 43.

³⁵⁴ De Joode, *Aalten in bezettingstijd*, 60, 87, 88.

³⁵⁵ Ter Horst, *Aalten in oorlogstijd*, 188, 190, 192.

³⁵⁶ Heinen-Wikkerink, ‘We waren nooit met ons eigen gezin’, 127, 128.

<https://www.youtube.com/watch?v=h2b8DUzRytc>, laatst geraadpleegd op 15 november 2022.

³⁵⁷ Heinen-Wikkerink, ‘We waren nooit met ons eigen gezin’, 130.

Het bieden van onderduik betekende ook meer werk voor de vrouw des huizes vanwege de extra kostgangers. Zij zorgde al dan niet met hulp voor het huishouden en dit was een hele organisatie om alles in goede banen te leiden. Toch werd vanuit diverse motieven onderduik verleend, zoals in hoofdstuk drie bleek.

5.4 Tot slot

Van de Achterhoeker wordt in de literatuur vermeld dat deze zwijgzaam was en niet snel zijn ware gezicht liet zien. Dat was een voordeel om bij een overval niets te laten merken. Soms was het ook een nadeel: wanneer iemand geen onderduikers leek te hebben, liep deze de kans erop aangekeken te worden. Hij zou dan zijn burenplicht, zijn naoberschap, op het spel zetten.

Dit naoberschap werkte niet alleen tussen de boeren, maar ook de onderduikers deden mee en sprongen bij als een buurman hulp nodig had. De naobers werkten samen om de onderduikers op te vangen en men waarschuwde bij onraad.

Niet-Joodse onderduikers hielpen mee op het land of in het bedrijf of praktijk van de onderduikverlener. Een student medicijnen kon zijn vakkennis uitbreiden als assistent van een van de huisartsen.

Joodse onderduikers hadden daarentegen een verborgen bestaan. Zij moesten zich continu schuilhouden, hetgeen voor hen heel moeilijk was, en konden niet meehelpen in het bedrijf. Voor Joodse onderduikers was de onderduiktijd veel zwaarder; voor deze psychische belasting zou in de geschiedschrijving meer aandacht moeten komen.

Als conclusie kan gesteld worden dat de sociale verbanden inderdaad een stimulerende invloed hebben gehad op het verlenen van onderduik. Het naoberschap werkte als een netwerk voor onderduikers. Men hielp elkaar en waarschuwde elkaar bij onraad. Wel keek men elkaar er op aan wanneer iemand ogenschijnlijk geen onderduikers had; de sociale banden werkten dus ook als sociale druk om onderduikers op te vangen.

Conclusies

In deze scriptie stond de vraag centraal hoe het relatief grote aantal onderduikers in Aalten tijdens de Tweede Wereldoorlog te verklaren is. In Aalten woonden toen circa 12.000 inwoners en aan het einde van de oorlog waren er ongeveer 2500 onderduikers ondergebracht.

Om een antwoord op mijn onderzoeksvraag te krijgen heb ik in literatuur en egodocumenten van onderduikers en onderduikverleners in Aalten gezocht naar de motivatie van onderduikverleners en naar geografische, sociale en religieuze factoren die bijdroegen aan het bieden van een schuilplaats aan de vele onderduikers.

Geografische aspecten

In het buitengebied waren veel boerderijen te vinden die op flinke afstand van elkaar stonden en alleen toegankelijk waren via een klein weggetje. Deze omgeving leende zich bij uitstek tot het verbergen van mensen. Ook kon onraad snel bemerkt worden. Uit de egodocumenten blijkt dat sommige onderduikers naar Aalten gestuurd werden door voormalige inwoners, zoals de voormalige Aaltense predikant Delleman. Hij was vanuit Aalten vertrokken naar Kralingen-Rotterdam en kende de landelijke omgeving van Aalten en de bewoners en vond Aalten bij uitstek geschikt onderduikers te herbergen.

Aalten ligt aan de grens met Duitsland en had al voor de oorlog te maken met de komst van Duitse vluchtelingen, zoals Joden. Ook hadden Aaltenaren soms familie en kennissen aan de Duitse kant van de grens en wisten daardoor al voor de oorlog wat er onder het regime van Hitler gebeurde. Bij een aantal onderduikverleners, waaronder Jan Wikkerink, ben ik tegengekomen dat zij daarom al direct na het begin van de oorlog beseften dat zij in actie wilden komen tegen de Duitsers.

Door haar grenspositie kreeg Aalten te maken met bombardementen door geallieerde piloten die hun lading lieten vallen in de veronderstelling boven Duitsland te vliegen. Deze bombardementen veroorzaakten veel schade en soms doden. Uit de bronnen is echter niet gebleken dat onderduikers om die reden naar elders gingen of niet naar Aalten durfden te komen. De geografische aspecten werkten dus mee aan de komst van het grote aantal onderduikers in Aalten, maar met deze constatering is de hoofdvraag nog onvoldoende beantwoord.

Het vinden van een onderduikplaats

Toen tijdens de oorlog de eerste maatregelen tegen de Joden van kracht werden, probeerden de Aaltense Joodse veehandelaren onderduikplaatsen te vinden voor zichzelf en hun familie door bij hun klanten, de boeren, langs te gaan. Het blijkt dat de Aaltense Joden in hun netwerk zelf een schuilplaats moesten zoeken en deze bij een aantal boeren ook vonden.

Dit staat in contrast met andere categorieën van onderduikers, zoals arbeidsdienstweigeraars, studenten en militairen. Deze kwamen soms via het eigen netwerk van familie of kennissen in Aalten terecht, maar zeer vaak ook via predikanten of mensen van het verzet. Vooral ds. Delleman stuurde jonge mannen naar Aalten, naar aannemer Jan Wikkerink. Daar werden ze door het gezin Wikkerink ontvangen en van daar na onderzoek van betrouwbaarheid naar een schuiladres gebracht, soms eerst naar een tijdelijke opvang. Aannemer Wikkerink had door zijn bedrijf een uitgebreid netwerk in de gemeente Aalten en omgeving en hij benutte zijn contacten voor het vinden van onderduikplaatsen. Daar Wikkerink een eigen bedrijf had kon hij zonder opzien te baren op pad gaan om met verzetswerk bezig te zijn.

Naast aannemer Wikkerink waren er ook anderen die de onderduikers naar een schuilplaats brachten, zoals de andere familie Wikkerink, waarvan de heer des huizes een medewerker van aannemer Jan Wikkerink was en in nauw contact met hem stond over het verzetswerk.

De onderduikplaatsen werden zowel in het dorp Aalten als in de buurtschappen en eromheen gevonden. Dit is op te maken aan de hand van gegevens die ik in de literatuur en de egodocumenten vond en verwerkt heb op een kaart. Hierop is te zien dat op diverse adressen Joden schuilden, maar dat deze adressen in de minderheid waren. Op sommige adressen zaten zowel Joodse als niet-Joodse onderduikers.

In de bestudeerde bronnen ben ik geen aanwijzingen tegengekomen van mensen die bewust Joden weigerden. Wel blijkt uit de zoektocht van de veehandelaar Weijel dat hij bij heel veel boerderijen een negatief antwoord kreeg op zijn vraag naar een schuilplaats voor hem of voor familieleden. Het was dus moeilijk schuilplaatsen te vinden. In de door mij gevonden gegevens blijkt dat van de honderdzeven adressen in de gemeente Aalten op tweeëndertig adressen voor korte of langere tijd Joden schuilden; dat is net iets meer dan één op drie adressen met onderduikers.

Motieven van onderduikverlening

Niet alleen moesten de mogelijkheden van schuilplaatsen er zijn en moesten onderduikers op het spoor van Aalten gezet zijn, ook moesten er onderduikverleners zijn. Uit de memoires en archiefstukken kwam ik treffende informatie tegen over wat onderduikverleners bewoog om onderduikers te herbergen. De egodocumenten en archiefbronnen waren voor mijn onderzoek naar motieven van onderduikverleners van zeer grote waarde, omdat deze juist persoonlijke informatie geven die in literatuur doorgaans niet te vinden is. Daarnaast blijken de biografieën van Aaltense (klein)kinderen van onderduikverleners als secondary witnessing mooie aanvullingen te zijn op de egodocumenten. Deze auteurs vertellen de familiegeschiedenis die voor hun (groot)ouders zelf soms te traumatisch was om op te schrijven.

Uit een aantal bronnen blijkt dat het zeer invloedrijke protestantse geloof van onderduikverleners een grote rol heeft gespeeld, zoals bijvoorbeeld bij de familie van ‘Ome Jan’ Wikkerink en de families Wiggers, Hoftijzer en Prinzen. In het gezin van Jan Wikkerink lag het geloof overal onder. Het waren diepgelovige mensen. Het redden van Joden, maar ook van andere onderduikers was voor hen een geloofszaak. Voor Wikkerink betekende het verzetswerk zich inzetten voor het vaderland vanuit Bijbelse richtlijnen. Ook bij andere onderduikverleners komt naar voren dat het geloof een heel belangrijke drijfveer was om mensen onderduik te verlenen. Bij de familie Wiggers komt duidelijk naar voren dat ze vanuit hun christenplicht Joden en andere onderduikers opvingen.

Florisca van Willigen had in haar masterthesis geconcludeerd dat het bekerings- of zendingsmotief zeker meespeelde, terwijl Bloeme Evers geen zendingsmotief noemt. Het bekeringsmotief kwam ik in de egodocumenten niet tegen, maar wel in een andere bron, in een tekst van de expositie uit 2016. Het zendingsmotief lijkt in Aalten dus in geringe mate voor te zijn gekomen.

Naast geloofsmotieven komen ook motieven naar voren als een gedrevenheid om mensen bij te staan, zoals bij Cornelis Ruizendaal. Het is mogelijk dat deze gedrevenheid in directe relatie met het christelijke geloof stond. De teksten uit Jesaja van het Herdenkingsraam wijzen daar wel op. Bij een aantal families, zoals bij de families Hoftijzer en Prinzen, blijkt dat geloof, vaderlandsliefde en liefde voor de

koningin samen kwamen, waarbij er net als bij Jan Wikkerink een relatie bestond tussen geloof en vaderland.

Invloed van de kerken

Niet alleen het geloof van de Aaltenaren was van belang, maar ook de boodschap vanuit de kerken. De landelijke kerken werkten samen om te protesteren tegen de Duitse maatregelen, zoals die tegen de Joden. Zij zonden verschillende keren een adres naar Seyss-Inquart en stuurden kanselboodschappen naar de afzonderlijke kerkelijke gemeentes. In deze boodschappen werden de kerkleden opgeroepen trouw te blijven aan hun geloof. Het blijkt dat de kanselboodschap in ieder geval bij een gezin daadwerkelijk tot resultaat had dat zij hun huis openstelden voor Joodse vluchtelingen.

In de door mij gevonden gereformeerde Aaltense preken trof ik geen directe oproep aan tot het verlenen van een onderduikplaats; wel verschillende keren het thema goed-fout. Een goed verstaander had waarschijnlijk een half oor nodig. Ook hebben de kerken in Aalten zich ingezet voor onderduikers, zo blijkt onder meer uit de medewerking aan de onderduikersdiensten. Uit de steun die de hervormde predikant ds. Klijn en zijn gereformeerde collega's gaven aan onderduikers, is mogelijk een stimulerende invloed uitgegaan naar degenen die twijfelden of ze onderduikers wilden herbergen.

Uit het kerkblad van de Aaltense Gereformeerde Kerk blijkt dat er een uitgebreid verenigingsleven bestond bij de gereformeerden. Kinderen, jongeren en volwassenen hadden alle hun eigen verenigingen en dit vormde een levenslange leerschool. De conclusie is dan ook gerechtvaardigd dat de houding van de kerken en predikanten en het kerkelijk leven de mensen aan het denken zette en dat dit leidde tot de bereidheid tot het verlenen van onderduik.

Ook waren de gereformeerden nauw verbonden met de Antirevolutionaire Partij, zodat zij ook op politiek vlak hun stem konden laten horen. De gereformeerden vormden daarmee een groot netwerk, zodat boodschappen van de top van de kerk en ARP snel naar de kerk- en partijleden verspreid kon worden. Oproepen om je niet te melden voor de Arbeidsdienst van Colijn en predikanten als Frits de Zwerver maakten indruk en zetten aan tot onderduiken. Daarnaast droeg dit gereformeerde netwerk ertoe

bij dat onderduikers naar Aalten werden verwezen, zonder dat zij daar familie of kennissen hadden.

De gereformeerden vormden een meerderheid in Aalten, waarbij de opvatting van Braun dat vooral minderheidskerken zich meer inspanden voor vervolgd werden voor Aalten niet opging.

Sociale factoren

Naast kerkelijke banden kenden de mensen in de Achterhoek het naoberschap, de burenplicht. Deze was vooral op het platteland van groot belang omdat men daar op elkaar aangewezen was wanneer er hulp nodig was. In het naoberschap werkten onderduikers mee: ook zij sprongen bij als een buurman hulp nodig had. De naobers werkten samen om de onderduikers op te vangen en men waarschuwde elkaar bij onraad.

Soms was het naoberschap ook een nadeel. Wanneer iemand geen onderduikers leek te hebben, liep deze de kans erop aangekeken te worden. Hij zou dan zijn burenplicht op het spel zetten. De spreekwoordelijke zwijgzaamheid van de Achterhoeker was in zo'n geval een nadeel, maar was wel een voordeel om bij een overval niets te laten merken.

De arbeidsdienstweigeraars, studenten en de militairen hadden als onderduikers enige mate van vrijheid: zij kwamen buiten, konden naar onderduikersdiensten en hadden enige ontspanning. Dit stond in contrast met Joodse onderduikers. Deze konden nergens heen en moesten continu in hun schuilplaats blijven. Voor hen was de onderduiktijd daarom nog veel zwaarder dan voor de niet-Joodse onderduikers. Voor deze psychische belasting zou in de geschiedschrijving meer aandacht moeten komen.

Doorslaggevend

In Aalten namen de kerken niet het voortouw tot verzetswerk, maar wel kerkmensen als Jan Wikkerink. Het kerkelijke leven bood een heel netwerk van contacten, in Aalten en de Achterhoek, maar ook met mensen verder in het land. Het zorgde ervoor dat onderduikers als arbeidsdienstweigeraars, studenten en militairen naar Aalten kwamen en dat binnen de Aaltense gemeente de onderduikers een schuilplaats kregen. Voor

Joden gold daarentegen dat ze vooral zelf hun eigen netwerk moesten aanboren om een schuilplaats te vinden.

Op de vraag waarom er naar verhouding zoveel onderduikers naar Aalten kwamen kan geantwoord worden dat twee factoren van doorslaggevende betekenis waren.

De eerste was dat het christelijk geloof nauw samenhang met het naoberschap van de mensen uit Aalten, waardoor zij hun huis of boerderij openstelden voor onderduikers.

De tweede factor is de rol van een voortrekker als Wikkerink en zijn gezin. Wikkerink was zelf gereformeerd en kon zijn gereformeerde en bedrijfsmatige netwerk gebruiken. Tevens wist hij vaak door zijn vak als aannemer hoe een bepaald huis of boerderij eruit zag en had hij de overtuigingskracht om mensen zo nodig te overreden onderduikers in huis te halen. Hij had zelf onderduikers en kende uit eigen ervaring de gevaren. Daarnaast was hij betrokken bij de Landelijke Organisatie tot Hulp aan Onderduikers en wist de top van de LO dat in Aalten onderduikers terecht konden. Door zijn netwerk werd hij gevonden door onderduikers en vond hij schuilplaatsen voor hen. Andere voortrekkers waren de familie Wikkerink aan de Lichtenvoordsestraatweg, die in nauw contact stond met aannemer Jan Wikkerink, en marechaussee Cornelis Ruizendaal. De laatste had door zijn rondes in het gebied het vertrouwen gewonnen van de plaatselijke bevolking en wist wie hij kon vertrouwen. In Aalten ging het dus om de bereidheid van mensen en de agency van individuele actoren.

Deze conclusie komt overeen met die van Loe de Jong, die stelde dat in sommige streken meer onderduikers zaten dan elders door de mentaliteit van de bevolking en de inzet van verzetsmensen. Ook sluit deze aan bij de opmerking van Jan Ridderbos, die van mening is dat de grote mate van onderduik in Aalten het gevolg was van de sociale cohesie.

De conclusie uit mijn onderzoek is gerechtvaardigd dat het grote aantal onderduikers in Aalten het gevolg was van de bemiddelaars als Wikkerink en geloofsmotieven van de mensen en hun hulpvaardigheid, die direct samenhangt met het naoberschap. Maar het naoberschap is mogelijk ook weer te verbinden aan het tweede grote gebod van de naastenliefde. Het is voor de Aaltense situatie niet echt te scheiden.

In Limburg namen bepaalde pastoors en bisschop Poels het voortouw en in het Drentse dorp Nieuwlande gingen Johannes Post en Arnold Douwes op pad om voor

onderduikers een plaats te zoeken. In Aalten waren er het gezin Wikkerink en een aantal anderen, zoals de andere familie Wikkerink, Cornelis Ruizendaal en de familie Van Eerden, die vele anderen vroegen onderduikers op te nemen en deze bereid vonden te helpen vanuit hun geloof en mentaliteit, het naoberschap.

Voor verdere studie verdient het aanbeveling om de situatie van Aalten tijdens de oorlog te vergelijken met andere plaatsen in de Achterhoek, maar ook in omringende regio's als de Liemers, de Veluwe en het Overijsselse Twente.

Daarnaast zou de onderduikverlener en diens motieven meer aandacht moeten krijgen in studies over onderduiken dan dat deze tot nu toe in de literatuur heeft gekregen. Zonder onderduikverleners was er geen onderduik mogelijk.

Summary

In the Second World War, the local community of Aalten gave shelter to many people in hiding in the village and the surrounding hamlets like IJzerlo and Lintelo. The rural municipality Aalten had about 12.000 inhabitants and the number of people hidden from the Nazis was around 2500, a rather high number.

In my thesis I tried to answer the following research question: *How can the large number of hiding people in a small community in the Dutch region Achterhoek during the Second World War be explained?* In order to do so I analyzed geographical, social and religious aspects in literature on Aalten and hiding, as well as ego documents from both people who provided a hiding place, and from people hidden.

Aalten consisted of many little farms at a large distance from each other, which were accessible by small paths. Those farms were perfect hiding places from the Nazis. Aalten is also located on the border with Germany. Even early on in the War, people in Aalten knew what was going on at the other side of the border because of family ties and friends.

During the war, Jewish families tried to find a hiding place. In Aalten many Jews were livestock traders who asked their clients, the farmers in Aalten, for a place to hide, which was not easy. Other reasons for needing a hiding place were the refusal to report to the Arbeidsdienst or to sign the declaration of commitment to the Germans as a student.

The men in need of a hiding place went to Jan Wikkerink, the district resistance leader. He was a contractor and knew many people in the area. He was also active in the reformed church in Aalten and was in very good standing in the community. He persuaded the people of Aalten to offer a hiding place. Many did not dare to refuse his request.

In the ego documents, the reasons for offering a place to hide varied between the duty as a Christian for charity or just the commitment to helping people in need. Regarding to Jews, they were seen as belonging to the same people as Christ himself. People also wanted to resist the Germans because of patriotism and love for the Dutch queen. Only once did I read that somebody wanted to convert a Jewish family to the protestant belief.

The churches in Aalten cooperated with those who provided a hiding place by assisting with church services at the farms. The community of Aalten acted almost as a whole. The way of life as a close neighborhood, called *naoberschap*, also stimulated the possibilities of providing a hiding place.

The conclusion is that, in Aalten, the way for so many people to find a place to hide was paved by people like Wikkerink, who took the lead in providing hiding places, in combination with the Christian faith and the *naoberschap*.

Bronnen en literatuur

Archivalia

Erfgoedcentrum Achterhoek en Liemers, Doetinchem (EAL)

- Collectie Kerkbladen van de Gereformeerde kerken in de Classis Zutphen, 1935-1997, toegangsnummer 1168
  - inv.nr. 8: Inventaris: *Aaltense Kerkbode*. Officiële uitgave van de Gereformeerde Kerk Aalten, 1935-1942. 8. Vanaf 28-11-1941: Mededelingen van de Gereformeerde kerken in de Classis Zutphen; tussen 22-3 en 4-9-1942 genaamd ‘Classicale kerkbode’, 1941, 1942.
  - inv.nr. 7. Inventaris: *Aaltensche kerkbode*, Officieele uitgave van de Gereformeerde Kerk te Aalten. 7.1941.
- Collectie preken van predikanten van de Gereformeerde Kerk te Aalten 1943-1954, toegangsnummer 1574.
  - Inv. nr. 06: Ds. Veenhuizen. ‘Een vaste burcht is onze God’. Wester- en Oosterkerk. Biddag vanwege den nood der tijden, 21 november 1943.
  - Inv. nr. 20: Ds. D. Veenhuizen, ‘De eenige troost’, zonder datum, (volgens de archiefbeschrijving zou inv.nr. 20 een preek van ds. P. Kuijper moeten zijn, maar dit klopte niet, hetgeen ik in het archief aangekaart heb).
  - Inv. nr. 25: Ds. W.E. Gerritsma. ‘Jezus Christus, honger en dorst lijdend’. Biddag 14 maart 1945.
  - Inv. nr. 26: Ds. P. Kuijper Jr., ‘Macht’. Lijdenspreek, z.d.

Nationaal Onderduikmuseum Aalten (NOA)

Als pdf toegestuurd gekregen via Ina Brethouwer:

- Dongen, Hans van, *Mémoires* (niet uitgegeven verslag in eigen beheer; Utrecht 1981)

- Geurink Willem en Dina Geurink-Wisselink, ...*Om niet te vergeten... herinneringen van Willem Geurink en Dina Geurink-Wisselink*, (Niet uitgeven verslag; z.p. 1993)
- Jonge, Henk de, *Herinneringen aan mijn onderduiktijd* (z.p. 2002) 29-31.
- ‘Jan Ligterink -boerderij De Scheper in Barlo -verzetsman in Aalten vanaf het eerste uur’ in *Expositie Onderduiken in de grensregio 2016*.
- B. W. Noordam, *Barlo, waar de dageraad gloorde....!* (Soest 1995)
- Nusselder, Anton, *Jan Wikkerink. Bescheiden en vastberaden. Lezing bij de herplaatsing van de buste van Jan Wikkerink in het Onderduikmuseum te Aalten*, 26 maart 2010.
- *Onderduiken in de grensstreek*. Teksten expositie 2016.

In de archiefmappen

Map 3:

- Klomp, W., *Herinneringen van een onderduiker in de Aaltense buurtschap IJzerlo* (Amstelveen 2005).

Map 4

- Lenten, Geert, *Waart Ow. Flitsen uit het leven van een onderduiker*, 4 dln. NOA..

Map 5

- Ligterink, Hans, *Verslag telefoongesprek met Hettie van Zuiden- De Jong uit Amsterdam op 18 maart 1990*,.
- Verheule, C. *Verslag onderduikperiode* (z.p. z.j.).

Map 6

- Dagboek A.J.W. Monnik, Materiaal Burgemeester Monnik.
- Ome Jan” Wikkerink overleden’.
- *De Vluchteling in zijn schuilplaats*, nr. 4, 7 november z.j.

Privé archief Jan Drenthel

- ‘Voor Jan Berend Drenthel komt verzetskruis te laat. Leven van anderen ging boven eigen leven’, in: *Graafschapbode* 24 december 1982.

NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies

- Europese dagboeken en egodocumenten, toegangsnummer 244
  - Inv. nr. 2016 W. Geurink *Dagboek van Willem en Dina Geurink*,.
https://www.archieven.nl/mi/298/?miadt=298&mizig=435&mi f1=385257023&mizk_alle=Willem%20en%20Dina%20Geurink
  - Inv nr. 668 *Weijel-Aleng, F en echtgenoot*,.
<https://www.archieven.nl/nl/zoeken?mivast=0&mizig=210&mi adt=298&miaet=1&micode=244&minr=817318&mi view=inv 2#inv3t6>

Interviews

De uitgewerkte teksten zijn door de geïnterviewden goedgekeurd.

1. Telefoongesprek met Hannie Bulsink, kleindochter van Jan Wikkerink op 31 augustus 2021
2. Gesprek met Jan Drenthel en zijn vrouw Ina over de onderduik van Jaap en Fientje Weijel-Aleng op 11 oktober 2021
3. Gesprek met Gerrit-Hendrik van Eerden op 10 december 2021 op 't Ruwhof, Dale.
4. Gesprek met Maurits Dienske over Henk Dienske op 7 september 2022 te Amsterdam

Literatuur

Ankersmit, Frank, *De sublieme historische ervaring* (Groningen 2007).

Baggerman, Arianne en Rudolf Dekker, “De gevaarlijkste van alle bronnen”. Egodocumenten: nieuwe wegen en perspectieven’ in: *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 1 (2004) 3-22. [https://doi: 10.18352/tseg.851](https://doi.org/10.18352/tseg.851), laatst geraadpleegd 13-11-2020.

Bank, Jan, *God in de oorlog, De rol van de Kerk in Europa 1939-1945* (Amsterdam 2017).

Bank, Jan, ‘Het protestantisme en de Tweede Wereldoorlog. De casus Nederland en de casus Frankrijk’, *BMGN* 119 (2004), afl. 4, 491-523.

Berkelaar, Wim, ‘Er is alle reden om verzetsmensen gewoon verzetshelden noemen. Daar is niks mis mee in’, *Nederlands Dagblad*, 7 december 2022.

Er is alle reden om verzetsmensen gewoon verzetshelden noemen. Daar is niks mis mee - *Nederlands Dagblad. De kwaliteitskrant van christelijk Nederland*, laatst geraadpleegd 24-01-23.

Beukelaer, Hans de en Ben Boersema ed., *De oorlog onder één dak. Verhalen rond de Markt 12 in Aalten* (IJzerlo 2010).

Evers-Emden, Bloeme, *Onderduikouders en hun Joodse ‘kinderen’ over de onderduikperiode. Interviews met mensen die Joodse kinderen bij zich lieten onderduiken en interviews met deze Joodse onderduikers* (Utrecht 1988).

Bongers-Luiten, Aleid ed., *Dwars door Barlo* (Aalten/Barlo 1995) 105-116.

Boom, Bart van der, *‘Wij weten niets van hun lot’. Gewone Nederlanders en de Holocaust* (4^e druk; Amsterdam 2012).

Braber, Ben, 'Inleiding - Joods verzet had veel verschillende gezichten' in: Sprenger, Jeroen ed., *Gezichten van Joods verzet. Veertig schetsen van Joden in verzet* (Nederlandse Kring voor Joodse Genealogie; z.p. 2020) 13-20.

Brauer, Jan, *Over de grens. De sociaal-politieke dynamiek in de Nederlands-Duitse grensregio's 1930-1940* (Hilversum 2022).

Braun, Robert, *Protectors of pluralism. Religious minorities and the rescue of Jews in the Low Countries during the Holocaust* (Cambridge 2019).

Brethouwer, Gerda, ed., *De vrouw als spil van het verzet. Een nieuwe kijk op de actieve rol van vrouwen in het verzet*, tent.cat. Nationaal Onderduikmuseum Aalten (Aalten 2018).

Cohen, Jaap en Hinke Piersma, ed., *Moedige mensen. Helden in oorlogstijd*, (Amsterdam 2014)

Dekker, Rudolf, 'Egodocumenten en (literatuur)geschiedenis. Een inleiding' *Biografie Bulletin*. 3, 3 (Amsterdam 1993) 102-111.

https://www.dbnl.org/tekst/_bio001199301_01/_bio001199301_01_0019.php

Dell, Frank en Brett Piper, *Mosquito Down! The extraordinary memoir of a second world war bomber command pilot on the run in Germany and Holland* (Ebook Fighting High Ltd 2014).

Delleman, Th. ed, *Opdat wij niet vergeten. De bijdrage van de gereformeerde kerken, van haar voorgangers en leden, in het verzet tegen het nationaal-socialisme en de Duitse tyrannie* (in opdracht generale synode der Gereformeerde Kerken; Kampen 1949).

De Panne. Uitgave van het Nationaal Onderduikmuseum Aalten, diverse nummers 2020-2022.

Eerden, Gerrit-H. van, *'t Ruwhof, hoot ut d'r hear gin. -de verhalen van mijn vader* (Dale 2016).

Essen, Peter van, *Oorlogsdagboek van Peter van Essen 1943-1945*. H. Ligterink vert. (Aalten 2002).

Fogteloo, Margreet, 'Het einde Evelien Gans, 24 april 1951-19 juli 2018' *De Groene Amsterdammer*, nr. 35 (2018). <https://www.groene.nl/artikel/evelien-gans-24-april-1951-19-juli-2018>, laatst geraadpleegd 13-01-2021.

Gedoken. Dagboek van Fien Weijel-Aleng en Jaap Weijel van hun onderduik in buurschap De Haart die 933 dagen duurde (in eigen beheer, z.j.).
(Het dagboek ook te lezen onder de titel *Weijel-Aelng, F. en echtgenoot* via het NIOD. Zie geraadpleegde sites op internet.)

Gerritsma, W.E., *Van negentien jaren* (Aalten 1948).

'Gezin Der Weduwen in Aalten na de bevrijding' in: *De Panne. Uitgave van het Nationaal Onderduikmuseum* (2022) afl. 2, 10.

Hemels, Irene, *Onderduik herinnering en geleende identiteit. Over de veranderende herinnering van joodse onderduikers in de naoorlogse periode* (Masterthesis Universiteit van Amsterdam, 2010).

Het Grote Gebod. Gedenkboek van het verzet in LO en LKP. Deel I en II (Kampen 1989; ongewijzigde digitale editie van de vierde druk 2014) diverse gedeelten.

[Het Grote Gebod I \(lo-lkp.nl\)](http://lo-lkp.nl)

Hogervorst, Susan. 'Herdenken voor de toekomst – secondary witnessing' in: <https://www.historici.nl/herdenken-voor-de-toekomst-secondary-witnessing/?type=bijdrage>, laatst geraadpleegd op 20-09-2022.

Horst, J.G. ter, *Aalten in oorlogstijd. Gebeurtenissen uit de jaren 1940-1945* (3^e druk; Aalten, 1990).

Horst, J.G. ter, *Een kerk in de lens. Anderhalve eeuw gereformeerden in Aalten* (Aalten 1994).

Houwink ten Cate, Johannes en Bob Moore, 'De Jodenvervolging door de nazi's in de jaren 1940-1945' in: *Het geheime dagboek van Arnold Douwes, Jodenredder*, Houwink ten Cate, Johannes en Bob Moore ed., (Amsterdam 2018) 21-58.

Jong, Gerie de, René Kok en Erik Somers, ed., *Naar eer en geweten. Gewone Nederlanders in een ongewone tijd 1940-1945* (Zwolle, 2001).

Jong, L. de, *De bezetting. Tekst en beeldmateriaal van de uitzendingen van de Nederlandse Televisie Stichting over het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, 1940-1945* (Amsterdam 1985).

Jong, L. de, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 1939-1945*, 14 delen (Den Haag 1969-1994). Als pdf via <https://www.niod.nl/nl/publicaties/het-koninkrijk-der-nederlanden-in-de-tweede-wereldoorlog>

Joode, B. de, *Aalten in bezettingstijd* (IJzerlo 1946).

Kleisen, Gerrit Wiechert, *Verzet verraad vrijheid. Mijn vader Gerrit Wiechert Kleisen* (eigen beheer 2019).

Kuipers, Eppo, *Er was nog zoveel werk te doen. Tante Riek en oom Piet in de jaren '40- '45* (Winterwijk 1988).

Peter Lurvink, *De joodse gemeente in Aalten. Een geschiedenis 1630-1945* (Amsterdam/Zutphen 1991).

Lutjens, Richard N., Jr., 'Jews in hiding in Nazi Berlin, 1941-1945', Lutjens, Richard N, Jr., 'Jews in hiding in Nazi Berlin, 1941-1945: a demographic survey' *Holocaust and Genocide Studies*31 (2017) 2, 268-297.

<https://doi:10.1093/hgs/dcx039>

Maat, Gerhard ter, *Het Aaltense kerkraam in de Oosterkerk* (Redactie kerkvenster; Aalten 2021).

Michman, Jozeph, Hartog Beem en Dan Michman, *Pinkas. Geschiedenis van de joodse gemeenschap in Nederland* (Ede/Amsterdam en Nederlands-(Israëlitisch kerkgenootschap 1992).

Norel, K en L.D. Terlaat Poot, *De tyrannie verdrijven* (Wageningen 1947).

Nusselder, Bernard, *De laatsten.... Kleine familiegeschiedenis uit de Achterhoek* (IJzerlo 2009).

Oosterom, Rianne, 'In het vernieuwde Verzetsmuseum is ook plek voor Duitse soldaten', *Trouw* 27 november 2022.

[Rens, Herman van, *Vervolgd in Limburg. Joden en Sinti in Nederlands-Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog* \(Hilversum 2013\).](https://www.trouw.nl/binnenland/in-het-vernieuwde-verzetsmuseum-is-ook-plek-voor-duitse-soldaten~b5d80f46/?referrer=https%3A%2F%2Fnl.search.yahoo.com%2F, laatst geraadpleegd 15 december 2022.</p></div><div data-bbox=)

Ridderbos, Jan, 'De mens als onderdeel van een groter geheel. Het belang van de (bevolkingsgroep bij de geschiedschrijving van de Duitse bezetting' in: George Harinck, ed., *Tussen lijdelijkheid en verzet. Gereformeerden in bezettingstijd*. AD Chartas-reeks 8 (Barneveld 2005) 11-22.

Siertsema, Bettine, 'Johannes Houwink ten Cate en Bob Moore, Het geheime dagboek van Arnold Douwes, Jodenredder (Amsterdam 2018)' *BMGN - Low Countries Historical Review*, 136 (2021). <https://doi.org/10.18352/bmgn-lchr.10887>

Smith Sidonie and Julia Watson, *Reading Autobiography A Guide for interpreting Life Narratives* (1e druk; Minnesota 2001).

Snoek, J.M., *De Nederlandse kerken en de joden 1940-1945: de protesten bij Seyss-Inquart: hulp aan joodse onderduikers: de motieven voor hulpverlening* (Kampen 1990).

Touw, H.C., *Het verzet der Hervormde kerk I. Geschiedenis van het Kerkelijk Verzet* (in opdracht van de Urgentieraad der Algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde kerk; Den Haag 1946).

Vasvári, Louise O., 'Hungarian Women's Holocaust life writing in the context of the nation's divided social memory, 1944-2014' in *Hungarian Cultural Studies. e-Journal of the American Hungarian Educators Association*, 7 (2014) 54-8. <https://doi: 10.5195/ahca.2014.139>

Vasvári, Louise O., 'The yellow star and everyday life under exceptional circumstances: diaries of 1944-1945 Budapest' in *Hungarian Cultural Studies. e-Journal of the American Hungarian Educators Association*, 9 (2016) 43-59.
<https://doi: 10.5195/ahca.2016.260>

Vree, Frank van en Rob van der Laarse ed., *De dynamiek van de herinnering. Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context* (Amsterdam 2009).

Wallet, Bart, 'Preken als historische bron. Een pleidooi' *Transparant. Uitgave van de vereniging van Christen-Historici*, 3 (2021) 22-25.

Westmeijer, Paul, *Zwarte Kees. Partizaan in de Achterhoek* (Uitgave in eigen beheer; Utrecht 2021).

Wever, Robin de, 'Waarom het ene dorp veel Joden redde en het andere niet' in: *Trouw*, 27 maart 2014. <https://www.trouw.nl/nieuws/waarom-het-ene-dorp-veel-joden-redde-en-het-andere-niet~b9efb08e/>, laatst geraadpleegd 02-12-2020.

Wikkerink, Jan, A. J., *Dale39. Een boerenfamilie in de oorlogsjaren* (Aalten 2021).

Willegen, Florisca, van, *Motieven van gereformeerde hulp aan Joodse onderduikers en oorlogswezen 1943-1947* (Masterthesis Protestantse Theologische Universiteit Locatie Amsterdam, 2016). Via dr. Dienke Hondius, VU, Amsterdam als pdf ontvangen.

Geraadpleegde sites op internet

[Aalten \(gemeente\) - Wikipedia](#)

Laatst geraadpleegd 09-02-2023.

https://www.biografischwoordenboek gelderland.nl/bio/3_Willem_Pieter_Cornelis_Bos

Laatst geraadpleegd op 22 november 2022.

Calvinistisch weekblad | VU Library (worldcat.org)

Laatst geraadpleegd 06-02-2023.

Delpher: *De Standaard*, 3 januari 1941.

https://www.delpher.nl/nl/kranten/view?query=Calvinistisch+Weekblad&coll=ddd&page=2&facets%5Bperiode%5D%5B%5D=2%7C20e_eeuw%7C1940-

[1949%7C1941%7C&identificer=ddd:011131185:mpeg21:a0051&resultsidentificer=ddd:011131185:mpeg21:a0051&rowid=1](#)

https://www.hdc.vu.nl/nl/Images/Novum38_tcm215-931562.pdf

laatst geraadpleegd 26-02-2020.

Naar Eer en geweten, verwijzing naar Tv-programma met daarin Leida

Wikkerink: <https://www.youtube.com/watch?v=h2b8DUzRytc>

[Madene Shachar op LinkedIn: The Ghetto Fighters' House invites you to the second program in a three...](#)

Laatst geraadpleegd 24-01-2023.

<https://nationaalonderduikmuseum.nl/>

Laatst geraadpleegd 24 -01-2023.

<https://www.niod.nl/nl/publicaties/het-geheime-dagboek-van-arnold-douwes-jodenredder>

Laatst geraadpleegd 07-07-2021

[Zonder Grenzen 5 | Zwarte Kees - YouTube](#) *Ontmoetingen zonder grenzen* waren een serie vraaggesprekken in de Bredevoortse Koppelkerk in samenwerking met het Nationaal Onderduikmuseum in 2021. Het vraaggesprek van Paul Westmeijer met Gerda Brethouwer vond plaats op 4 november 2021.

Laatst geraadpleegd 09-02-2023.

<https://www.mijnwoordenboek.nl/dialect/Achterhoeks&page=1&naarNL=1>

Laatst geraadpleegd 20 december 2022.

<https://oudaalten.nl/gemeenschap/religie/kerken/koppelkerk-bredevoort/>

Laatst geraadpleegd 18 januari 2023.

<https://oudaalten.nl/straten-aalten/oosterkerkstraat/oosterkerkstraat-01/>

Onderduiken in Aalten

Laatst geraadpleegd 15-02-2023.

<https://oudaalten.nl/gemeenschap/personen/wikkerink-ome-jan/>

laatst geraadpleegd 5 januari 2023.

[Provinciale Staten - 19 april 1939 - Verkiezingsuitslagen](#) [laatst geraadpleegd op 18 januari 2023

[Provinciale Staten - 19 april 1939 - Verkiezingsuitslagen](#)

Laatst geraadpleegd op 22 november 2022.

https://research.vu.nl/ws/portalfiles/portal/91530427/Flyer_Mapping_Hiding_Places_Dutch.pdf

Laatst geraadpleegd 01-04-2020.

<https://storymaps.arcgis.com/>

<https://nl.wikipedia.org/wiki/Dinxperlo>

Laatste geraadpleegd 14-01-2020..

[https://nl.wikipedia.org/wiki/Geschiedenis_van_Bredevoort#De_Tweede Wereldoorlog](https://nl.wikipedia.org/wiki/Geschiedenis_van_Bredevoort#De_Tweede_Wereldoorlog)

Laatst geraadpleegd 18-01-2023.

[https://nl.wikipedia.org/wiki/De_Heurne_\(Aalten\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/De_Heurne_(Aalten))

Laatst geraadpleegd 4 juli 2022.

<https://zwartekees.com/>

Laatst geraadpleegd 09-02-2023.

Lijst afbeeldingen:

Voorblad - Onderduikershol ergens in Aalten. Bron: Beeldbank NIOD, nr. 85694. Tevens opgenomen in Ter Horst, *Aalten in oorlogstijd*, 126. De linker man is B Jansen en de rechter B.W. van Eerden. Het was een schuilplaats aan de Varsseveldsestraatweg, Aalten.

Figuur 1 Kaart van de gemeente Aalten tijdens waarbij Wb staat voor buurschap de Wolboom. Bron Bagvieuwer.kadaster.nl. ik heb hierop de gemeentegrens Aalten ten tijde van de oorlog aangegeven.

Figuur 2 Gedeelte uit onderduikersboekje met Gerrit-H. van Eerden als onderduiker bij zijn vader. Bron: privéfoto.

Figuur 3 Patrouillerende soldaten bij de grens tussen Heurne en het Duitse Hemden. Bron: Beukelaer en Boersema ed., *De oorlog onder één dak*, 20. Collectie Garretsen.

Figuur 4 Registratieopdracht, gedateerd op 28 september 1940. Bron: NOA, map 2.

Figuur 5 De piloten vluchtlijn. Bron: Kleisen, *Verzet Verraad Vrijheid*, 109.

Figuur 6 Patrimoniumstraat 12 na de door de Duitsers aangestoken brand op 17 oktober 1944

Figuur 7 Jan Wikkerink, alias Ome Jan, aannemer. Bron: Beukelaer en Boersema ed., *De oorlog onder één dak*, 72.

Figuur 8 Familie Wikkerink van de Lichtenvoordsestraatweg. Leida rechts staand, met haar ouders, broer Willem en zus Siene. Bron: Brethouwer, ed., *De vrouw als spil van het verzet*, 45.

Figuur 9 Kaart met onderduikadressen. In kaart gebracht via arcgis.com.

Figuur 10 Johannes Post. Bron: Beeldbank NIOD, nr. 113499.

Figuur 11 Henk Dienske. Bron: Beeldbank NIOD, nr. 112206.

Figuur 12 Familie Wikkerink met Jan en Dela in het midden. Bron: Brethouwer, ed., *De vrouw als spil van het verzet*, 14.

Figuur 13 Dela Wikkerink met Willem Herfstink. Bron: <https://www.euregio-history.net/nl/node/82> Laatst geraadpleegd 09-02-2023.

Figuur 14 Leida Wikkerink. Bron: Jong, Kok en Somers, ed., *Naar eer en geweten*, 127.

Figuur 15 Boerderij 't Ruwhof, getekend door zoon Gerrit-Hendrik van Eerden in 1984, toen de boerderij in deze vorm niet meer bestond. Tijdens de bevrijding is de boerderij in vlammen opgegaan en na de oorlog herbouwd. Bron: Van Eerden, 't Ruwhof, 34.

Figuur 16 Hendrik en Leida Wiggers van boerderij Dale 39 in de Wolboom. Bron: Wikkerink, Dale39, Kaft achterkant.

Figuur 17 De schuilplaats van burgemeester Monnik. Bron: Wikkerink, Dale39, 41.

Figuur 18 Burgemeester Monnik. Bron: Wikkerink, Dale39, 39.

Figuur 19 Jan Berend Drenthel. Bron: 'Voor Jan Berend Drenthel komt verzetskruis te laat. Leven van anderen ging boven eigen leven', in: *Graafschapbode* 24 december 1982.

Figuur 20 De keuken van de boerderij van de familie Drenthel. Bron: *Gedoken*, 5.

Figuur 21 Boerderij De Koekoek. Bron:

<https://oudaalten.nl/boerderijen/dale/koekoek-klein-hennepe/> Deze site heeft de foto uit het boek van Peter van Essen uit de Engelstalige editie: Essen, P. van, *Above the pigsty* (z.p. 2015).

Figuur 22 Frank Dell. Bron: Dell en Piper, *Mosquito Down!*, plate section.

Figuur 23 Bernard en Dora Prinzen van het Somsenhuis. Bron: Dell en Piper, *Mosquito Down*, (Ebook) plate section.

Figuur 24 De drie Joodse onderduikers, de broers Jonny, Leon en Helmut Levy. Bron: <https://mijngelderland.nl/inhoud/canons/gelderland/onderduiken-in-de-achterhoek#!#customCarouselDetail>

Laatst geraadpleegd 09-02-2023.

Figuur 25 Familie Geurink-Wisselink, 30 april 1945. Bron: Brethouwer, ed., *De vrouw als spil van het verzet*, 19.

Figuur 26 Cornelis Ruizendaal, alias Zwarte Kees. Bron: <https://zwartekees.com/>

Laatst geraadpleegd 13-02-2023.

Figuur 27 Gerrie en Minnie Jolink. Bron: Brethouwer, ed., *De vrouw als spil van het verzet*, 38.

Figuur 28 Ds. Frits Slomp. Bron: De Jong, *De bezetting*. DVD Afl 10, Still 00.01.30.

Figuur 29 Heleen Kuipers alias Tante Riek, website

<https://rtvslingeland.nl/index.php/2018/10/04/mevrouw-heleen-kuipers-rietberg-in-expositie-vrouw-als-spil-van-het-verzet-in-nationaal-onderduikmuseum-in-aalten/>

Laatst geraadpleegd 13-02-2023.

Figuur 30 Het Aaltense gedenkraam in de voormalige Oosterkerk. Bron: De Panne 2020, afl. 1, 42. De foto is gemaakt door Jan Oberink.

Figuur 31 en 32 Gedeeltes van het Aaltense gedenkraam. Bron: Ter Maat, *Het Aaltense gedenkraam*, 13.

Figuur 33 Drukke op de Berkenhovestraat, omgeving van de Christelijk Gereformeerde kerk.

Bron: <https://nationaalonderduikmuseum.nl/razzia-op-de-kerken-in-aalten/>

Laatst geraadpleegd 15-03-2023..

Figuur 34 Familie Heinen met voorop Anita Waisvisz. Bron: Brethouwer, ed., *De vrouw als spil van het verzet*, 31.

Figuur 35 Wenken voor de onderduiker. Bron: De Vluchteling in zijn schuilplaats, nr. 4, 7 november z.j., 4. (NOA)

Figuur 36 Blik op verenigingsnieuws. Bron: *Aaltensche Kerkbode*, 3 januari 1941. Archief EAL.

Figuur 37 Geallieerde bommenwerpers. Bron: Van Essen, *Oorlogsdagboek*, 66

Figuur 38 Vergunning dr. Der Weduwen dwangarbeiders in Duitsland bij te staan. Bron: Archief EAL, toegangsnummer 0866, inv. nr. 1. "Aufenthaltserlaubnis und Begleitschein" t.n.v. Johannes der Weduwen, afgegeven door de Oberbürgermeister der Stads Bocholt (D), vergunning verlenend om zich op te houden in het grensgebied van de stad Bocholt en in de Kreis Borken (D). Met opgeplakte portretfoto, 1943.

Figuur 39 Peter van Essen helpt mee bij het binnenhalen van de rogge. Bron: Van Essen, *Oorlogsdagboek*, 20.

Figuur 40 De schaakclub in de voorkamer van een boerderij. Bron: Lenten, *Waart Ow* (3). Archief NOA.

Figuur 41 Schuilhok van 't Ruwhof, getekend door zoon Gerrit-Hendrik van Eerden. Bron: Van Eerden, *'t Ruwhof*, 24.

Figuur 42 Nagebouwde schuilkelder bij 't Ruwhof. Bron: privéfoto.

Nawoord

Het Nationaal Onderduikmuseum Aalten was voor mij onbekend totdat de Aaltense burgemeester mijn collega's en mij uitnodigde voor een rondleiding. Deze uitnodiging zette me op het spoor om af te studeren op onderduiken tijdens de Tweede Wereldoorlog. Ik had al een poosje gezocht naar een geschikt onderwerp voor mijn masterscriptie waar ik mij enerzijds betrokken bij voelde en waar anderzijds de bronnen op reisafstand te vinden waren. Het bezoek aan het Aaltense museum betekende het begin van het scriptietraject.

Na paar gesprekken met de directeur van het Onderduikmuseum, Gerda Brethouwer, en diverse overleggingen met mijn begeleider Susan Hogervorst heb ik gekozen voor het onderwerp Onderduiken in Aalten, waarbij vooral de onderduikverlener centraal staat. In Aalten waren zeer velen bereid om onderduikers op te nemen, met gevaar voor eigen leven. In mijn scriptie komen verschillende onderduikverleners aan bod, maar nog veel meer onderduikverleners niet. Mensen uit Aalten zullen daarom namen en gebeurtenissen missen. Het is geen desinteresse geweest, maar ik heb mij helaas moeten beperken, anders was mijn scriptie nog veel omvangrijker geweest.

Voordat ik aan mijn onderzoek begon, was ik volkomen onbekend met de situatie in Aalten tijdens de oorlog. Ik heb mij daarom zo grondig mogelijk ingelezen en ben er vertrouwd mee geraakt, maar juist door die aanvankelijke onbekendheid heb ik ook meer academische distantie kunnen innemen. Wel was ik door verhalen van mijn ouders vertrouwd met onderduiken en wat daarbij kwam kijken daar mijn beide grootouderparen ook onderduikers hadden. Dat verklaart ook mijn connectie met het onderwerp onderduiken.

Aalten heb ik leren kennen als een plaats waar mensen ook nu heel behulpzaam zijn, als ik de vraag stelde aan Gerda of haar zus Ina Brethouwer, dan kreeg ik soms per omgaande het antwoord. Mijn dank aan Gerda en Ina Brethouwer, maar ook aan Diny Griffioen van de administratie om mij wegwijs te maken in de kasten in het museum, is groot.

Ook wil ik hierbij mijn begeleider Susan Hogervorst van harte bedanken voor haar kritische en opbouwende opmerkingen. Haar opmerkingen zetten steeds aan tot verdere reflectie en verbetering van de scriptie. Tevens ben ik dank verschuldigd aan

Merel Egtberts die mijn tekst taalkundig nagekeken heeft en de punten op de i heeft gezet.

Tot slot wil ik ook mijn man Johan Vos bedanken voor zijn geduld om mij de kans te geven het project Onderduiken in Aalten tot een goed einde te brengen. Het hele traject heeft mij meer tijd en energie gekost dan ik aanvankelijk dacht, maar het was de moeite alleszins waard.

